

83.3 (ччкр)

т36

ВІТАЛІЙ МАЦЬКО

**МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ
І МЕДІЄВІСТИКА**

83.3(44кр)
МЗБ

ВІТАЛІЙ МАЦЬКО

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ
І МЕДІЄВІСТИКА

1062606

Зареєстровано

1013

Хмельницький
"Просвіта"
2000

1062606

ББК 84 Укр.7-4
М-36

В.П.Мацько. Михайло Драгоманов і медієвістика.
-Хмельницький: "Просвіта", -80с.

Культурологічні погляди Михайла Драгоманова-медієвіста широко розглядаються вперше. Автор залучає чимало першоджерел, дає наукове обґрунтування українському літературному процесові давньої доби.

Книга призначена для студентів-філологів, а також студентів неспеціальних факультетів, вузів, в яких вивчається курс "Українська та зарубіжна культура".

Рецензенти:

Людмила ЗАДОРЖНА — доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри історії української літератури і шевченкознавства Київського університету імені Тараса Шевченка;

Микола ТКАЧУК — доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри історії української літератури Тернопільського педагогічного університету імені В.Гнатюка.

© В.П.МАЦЬКО, 2000.

I. ІСТОРИК ТА ФІЛОСОФ

Ім'я Михайла Драгоманова широко відоме як філософа, публіциста, історика, економіста, літературознавця, фольклориста і громадського діяча. Щоб збагнути й осмислити його філософські погляди, коротко зупинимось на біографії вченого.

Після закінчення 1863 року історико-філологічного факультету Київського університету св.Володимира, М.Драгоманов працює приват-доцентом, а з 1870-го – доцентом історії. Саме на цей період припадає його захоплення "українською думкою" – українським рухом: бере активну участь в діяльності Південно-Західного відділення Російського географічного товариства та київської "Старої громади", очолюючи її ліве крило.

За політичну неблагонадійність царським указом 1875 року М.Драгоманова увільнено з Київського університету і через рік український учений виїхав на кошти "Старої громади" до Швейцарії, де створив своєрідний осередок політичної еміграції. Цей осередок, за визначенням І.Франка, став центром української думки протягом цілих двадцяти років (1). Він, за прикладом О.Герцена, 1878-1882 роках заснував у Женеві вільну безцензурну українську друкарню: видавав збірник "Громада" (згодом – журнал "Громада"), а також заборонені царизмом твори Т.Шевченка, Панаса Мирного, О.Герцена. Вперше опублікував "Лист В.Белінського до М.Гоголя", сприяв публікації матеріалів російської

народницької еміграції, поширював за кордоном твори Т.Г.Шевченка, окремі з них перекладав англійською мовою.

Протягом 70-90-х років брав активну участь в українських революційно-демократичних журналах "Друг", "Світ", "Народ", а також виступав з науково-публіцистичними статтями в східнослов'янських виданнях. 1890 року М.Драгоманов — один з ініціаторів (разом з І.Франком, М.Павликом) створення Русько-української радикальної партії. У 1889-1895 роках Михайло Петрович Драгоманов був професором Софійського університету, виховував молодь в дусі свободи і непримиренності до будь-якої тиранії (2).

Світогляд (як і діяльність) М.Драгоманова за суспільно-політичним та ідейним спрямуванням складний, суперечливий. На формування його світоглядних позицій мали вплив ідеї французьких раціоналістів, декабризму, російської революційної демократії; він був знайомий з теоріями соціалістів-утопістів і наукового комунізму, але його філософсько-політичні погляди відзначалися оригінальністю і протистояли суб'єктивізму та волюнтаризму народницької ідеології з одного боку та тенденціям еволюційного об'єктивізму, з другого. Філософські погляди М.Драгоманова були значним завоюванням наукової та політичної думки на шляху утвердження діалектичного історичного мислення.

Відповідаючи на публікацію російського шовініста, видавця газети "Новое время" О.Суворіна

(1834–1912), М. Драгоманов пише: "Секрет, открития которого вы от меня требуете, довольно прост... Секрет этот называется – политическая свобода!

Только эта политическая свобода: всенародное земское представительство, с контролем над действиями исполнительной власти, с неприкосновенной свободой лица, слова, сходов, обществ и может обеспечить хоть сколько-нибудь согласие деятельности правительства с национальными интересами и общественным мнением..." (3). Отже, за М. Драгомановим автономна особа – це вільний народ. Для натхненника свободи і єдності рідної України надто мало було відвоювати права українського народу. Адже сама боротьба за свободу не може завершитися відвоюванням державності. В центрі уваги філософів, політиків, правознавців має бути людина, особа, індивід. Народ – це збірне, емке поняття, а людина виступає як конкретна автономна особа.

Ліквідація політичної автономії українського народу і старовинних прав індивіда завершилася після підступного сплюндрування царицею Катериною II Запорізької Січі (1775). З приводу цього академік В. Вернадський слушно писав: "У XVII та XVIII ст. російсько-українські відносини зводились до поступового поглинання й перетравлення Росією України як чужорідного політичного тіла, причому попутно ліквідувались основи місцевого культурного життя (школа, свобода книгодрукування) та зазнавали переслідувань навіть етнографічні відмінності" (4).

Слід зауважити, що М. Драгоманов поступово пізнавав цю моторошну правду про рідний край (народився у Гадячі на Полтавщині): архіпелаг демократії вселенського значення – Хортиця – став українською Атлантидою на дні царської деспотії. Відтепер українець не мав права називатися українцем. За два століття після "возз'єднання" самодержавство позбавило українця найприроднішого права – бути самим собою: мати власну думку, власну пісню, власну економіку, власну державу.

Справді, і тут має рацію вчений М. Бернштейн, у полеміці з культурософією М. Костомарова, П. Куліша, В. Антоновича М. Драгоманов відстоює необхідність тісного зв'язку української літератури з прогресивними ідеями політичного руху, що, безумовно, засвідчує спадкоємність його позиції стосовно естетичних ідей В. Белінського, М. Добролюбова, М. Чернишевського. Явно, наприклад, перегукується з поглядами М. Чернишевського наступне його твердження, висловлене в листі до "Старої громади" від 3 – 12 лютого 1887 року: "Подивіться, як упадок політикофільських ідей всередині українського руху відбивається на упадку навіть поезії, белетристики української, яку модеранти українофільські вважають за своє найголовніше діло". В аналізі художніх творів М. Драгоманов багато місця відводить їх політичному змісту, одночасно викладаючи й власні політичні погляди, що примушує згадати добролюбовську реальну критику.

В дусі М.Добролюбова доводить він і необхідність виділення української літератури з загальноросійської: "...только когда жизнь породила новые задачи и потребности в литературе, а именно, изображения жизни народной, потребность сближения высших классов с низшими, потребность проведения знаний в народе в самой удобной форме — тогда явились, и сначала бессознательно, а потом и более сознательные, попытки писать на малорусском народном языке". При бажанні в М.Драгоманова можна знайти багато збігів з окремими положеннями і навіть висловлюваннями російських критиків. Так, відведення М.Драгомановим М.Гоголю ролі родоначальника реалізму, прагнення пояснити специфіку художнього пізнання зображенням типів, тяжіють до інтерпретації В.Велінським соціальної, гуманістичної значимості художньої практики натуральної школи.

У родині Михайла Драгоманова часто згадували про участь дядька Якова у Товаристві об'єднання слов'ян, що ставило за мету створення республіканської федерації в складі Росії, Польщі, Богемії, Моравії, Угорщини з Трансильванією, Сербії, Молдавії, Далмації і Кroatії.

України й тут не було, але в клятві Товариства давалася обітниця боротися "для звільнення себе від тиранства і для повернення свободи такої дорогоцінної родові людському". У гімназійні роки М.Драгоманов з одного боку перебував під впливом європейських просвітителів та основоположників

позитивізму, з другого — шанованих батьками та О.Строніним українських мислителів, а з третього — російських письменників-гуманістів. Ці три інтелектуальні чинники поступово формували в нього світовідчуття із загальнолюдських позицій. Наріжним каменем ученого були права особи. У тому числі й права на рідну мову, науку, освіту, культуру...Тобто, права на українську сутність.

Однак, як це не парадоксально, на зростання національної самосвідомості вченого-Драгоманова величезний вплив справила російська проза Л.Толстого, Ф.Достоевського, Г.Успенського. Її увага до "маленької людини" стимулювала інтерес до потреб звичайного, безправного, затурканого українця. Отож, як публіцист, критик і соціолог М.Драгоманов не відбувся б, якби усім еством не сприйняв ідею людської свободи, що належала до однієї з провідних тем у слов'янській літературі.

Аналізуючи роль українського письменника та історика М.Костомарова, який став для юнака найавторитетнішим знавцем Київської Русі та України, М.Драгоманов 1880 року відзначає головне: в працях показано, "як бився народ український, щоб одержати свою волю й єдність серед польської, московської й турецької монархій". М.Драгоманов виробляв новочасний погляд на стосунки людини й держави відносно свободи під враженням філософських трактатів і найновіших праць основоположників позитивізму О.Конта, Дж.Мілля, Г.Спенсера.

Як просвітитель, М. Драгоманов (у тому філософському розумінні, що й французькі просвітителі XVIII століття, а не просто популяризатори знань типу І. Федорова, М. Ломоносова, О. Краєвського) сповідував будівничу силу розуму. Інтелектуальний потенціал країни мав виробити й принести людині будь-якої національності вселенську істину і свободу.

Соціолог Дж. Ст. Мілль займає в історії суспільної європейської думки винятково важливе місце як автор трактату "Про свободу". Ця книга побачила світ ще в часи студентських літ М. Драгоманова. Книгу наполегливо пропагував О. Стронін.

Дж. Мілль справив величезний вплив не лише на характер мислення, а й на манеру письма М. Драгоманова. Фраза-період, насичена міцно переплетеними роздумами, згодом стане однією з особливостей публіцистичного стилю українського політолога. Він спроектував філософське Мілля — як досягти балансу між незалежністю особистості і контролем суспільства — на українську орієнтацію. Логіка підказувала, що треба вести мову не лише про вільну Україну, а й про громадські порядки в ній. Від незалежної держави громадянин може залежати не менше, ніж від метрополії. Скажімо, коли М. І. Пирогов допустив у Києві академічну свободу, порядок покарання гімназиста (його провину треба було довести педагогічній раді і таємним голосуванням визначити міру покарання), то такі

"київські порядки" М.О.Добролюбов піддав критиці. М.Драгоманов виступив проти максималізму одного з найпопулярніших публіцистів Росії, надрукувавши свої роздуми в "Санкт-Петербургских ведомостях". Безкомпромісну критику він визнав несправедливою.

М.Драгоманов 1863 року захистив дисертацію "Імператор Тіберій". Це соціально-психологічний портрет політика, який на дев'ятому році правління став тираном. М.Драгоманов-дослідник констатує: "Древні анналисти взагалі мало заглядають у душу людини, - вивчення внутрішніх причин дій людських, психологічний аналіз історичних осіб, як відомо, плід новітніх поглядів на історію залишилися майже чужі древнім, які дивилися на людину із зовнішньо-юридичної точки зору" (5).

Полемічний характер дисертації зумовив перенесення дискусії зі стін університету на сторінки преси. М.Драгоманов не міг миритися з системою, в якій ігнорувалися природні права особистості. Він незворушно стояв до кінця днів своїх на тому, що людині, як повітря, потрібні гарантії забезпечення честі, гідності, незалежності. Бо без них, на думку вченого, людина не спроможна самовизначитися, самовиявитися, самореалізуватися.

Отже, виходячи з цього, стає зрозумілим, чому М.Драгоманов негативно ставився до теорії критично мислячої особи. Як просвітитель він сповідує принципи громадянського договору, розроблені

Монтеск'є на основі синтезу ідей Спінози, Локка, Руссо. Але він би не був фахівцем зі всесвітньої історії, якби не брав до уваги фінал Великої Французької революції — кривавою боротьбою героїв із героями. Сьогодні Робесп'єр у ранзі праведника відправляє на гільйотину кумира публіки Дантона як "ворога народу". Завтра стає таким сам вождь яacobінців (пригадаймо тут часи сталінського комуністичного свавілля в колишньому Радянському Союзі, коли за схемою ланцюгової реакції репресовували одного за іншим: змова проти С.Кірова, а далі — масові розстріли вождів революції, героїв громадянської війни, слідом за ними пішли й мільйони простих громадян). А епілог трагедії — реставрація абсолютизму, тільки революційного.

М.Драгоманов засуджує насилля. Адже насильство породжує насильство. Терор провокує наступ реакції. Натомість, у другому числі журналу "Народная расправа" Бакунін охарактеризував убивство як помсту "товарищества своєму співчленові за будь-який відступ від обов'язків. Сувора логіка істинних працівників справи не повинна зупинятися ні перед яким фактом, що веде до успіху справи, а тим більше перед фактами, які можуть врятувати справу і відвернути її загибель". Отаке писав Бакунін у передовій статті. В іншій публікації з дуже схожим на сталінське гасло заголовком "Хто не за нас, той проти нас", незважаючи на арешт вісімдесяти чоловік, співається ода терору. К.Маркс і Ф.Енгельс назвали цю публікацію "апологією політичного

вбивства" (6). Ось звідки виток післяреволюційного терору: есерівського, більшовицького.

Для М.Драгоманова все починалося з автономії особи, зокрема, її незалежності від будь-якого начальства. У брошурі "Внутрішнє рабство і війна за визволення" (1877) він уже висунув програму-мінімум скасування таємної поліції, забезпечення свободи преси, зборів, освіти, науки, совісті, недоторканості особи, а також недоторканості кожної національності у складі Росії.

Використовуючи спенсерівську методологію, український філософ прагне проникнути в психологію терориста: що ж ним керує? Як правило, це інтелігент, до того ж м'який за характером. М.Драгоманов приходить до висновку, що на порушення біблійної заповіді "Не убий!" їх провокує сам Олександр II, ігноруючи досвід Англійської чи Бельгійської монархії.

Український мислитель веде мову про правову державу. Причому перевага віддається мирному, еволюційному шляху: "Кожен по-своєму, нарізно і спільно, ці люди повинні боротися, поки не повалять те чудовисько, яке топче їх з усіма їхніми починаннями своїми копитами та хоботами і своїм бридким диханням отрує громадську атмосферу, боротися, поки не доб'ється саме прав людини хоч у тому мінімумі, який ми виписали вище" (7). Якщо громадськість не доб'ється політичних свобод, його

прогноз чіткий: імператорська реакція, динаміт, розруха і кров.

Розробки М.Драгоманова стосовно правової держави актуальні й сьогодні, коли будується демократична правова держава, самостійна, соборна. Наскільки М.П.Драгоманов випереджав час! Нині настала епоха Відродження після тоталітаризму, а тому ідеї видатного українського філософа, політолога більше не можуть бути нереалізованими. Щоб досягнути їх повною мірою, нам потрібно перебороти задогматизоване розуміння самої людської природи. М.Драгоманов вважав, що любов до істини, відчуття справедливості і правди, ненависть до того чи іншого погляду, переконання, самовідданість, любов до незалежності і свободи, чуття краси і т.п. неможливо вивести безпосередньо з дії на душу матеріальних впливів, а з уявленням і думками певного роду вони зближуються природньо і пояснюються ними легко (8).

Послідовний демократизм М.Драгоманова, на думку дослідниці Л.О.Гаєвської, дав привід Леніну для звинувачення Михайла Петровича в націоналістичному міщанстві й мужицькій вузькості (польське повстання 1863 р., яке ігнорувало соціально-національні інтереси українського селянства і прагнуло відновлення історичної Польщі, вчений вважав надто аристократичним і національно-егоїстичним, а тому й не співвідносним принципам істинного демократизму, що не збігалося з відомою марксистською оцінкою) до

цих пір дає підстави деяким дослідникам зараховувати М. Драгоманова до популістів (9).

Безумовно, що серед величезної кількості дослідників існують певні групи, які шукають у працях М. Драгоманова корисні і потрібні – для своєї політичної мети, політичного завдання – ідеї, а тому дивляться на аргументи ученого "зі своєї дзвіниці". Саме так робив Ленін, так робили і його послідовники. Тому слушно, на наш погляд, зауважує професор Раїса Іванченко про те, що боротьба М. Драгоманова за правильне розуміння російськими революціонерами національних потреб інших, зокрема, плебейських народів мала велике значення (10). Український Сахаров XIX століття – Михайло Драгоманов – гостро й доречно критикував ідеологів російських революціонерів-народників П. Лаврова, П. Ткачова, Г. Плеханова за те, що вони у своїх програмах навіть не обіцяли автономії іншим народам у майбутньому. М. Драгоманов уважно вивчав програмні документи "власнителів" долі всіх народів. Цьому питанню він присвятив цікаву працю "Историческая Польша и великорусская демократия" (1881).

М. Драгоманов черпав досвід з демократичних надбань держав Європи. Йому була близькою соціальна проблема у марксизмі (він називав К. Маркса "найученішим економістом"), але не відкидав і національних засад у розвитку людства. А що ж висунув Ленін? Вождь "світового пролетаріату" висунув такий план діяльності партії: "Социал демократы, как партия пролетариата, ставит своей

положительной и главной задачей содействие самоопределению не народов и наций, а пролетариата в каждой национальности" (11). Таким чином бачимо, що не єдність, не спільність народу, а його розкол, розсіювання нації за класовим принципом. Ось чому саме В.Ульянов (Ленін) вороже ставився до ідей М.Драгоманова про широку федерацію ("вільну спілку") народів, до ідеї децентралізації в системі управління. Ленін виступав за багатовікову ідеологію влади централізму, яка принесла колись Російській державі перемогу над ординською імперією. Для Леніна федерація – це шлях до повної централізації, для М.Драгоманова "вільна спілка" (федерація) – шлях до самостійності, до повної політичної незалежності. Якби ж тоді прислухались до думки українського вченого, то не треба було б долати таку велику епохальну історичну дорогу – з кривавицями і мільйонами людських жертв – до проголошення Акту незалежності України: 24 серпня 1991 року.

М.Драгоманов знав, що окремі друзі і недруги називали його "об'єдинителем", "обрусителем". На таке глузування вчений спокійно відповідав що він завше боровсь проти всякого роз'єднання, котре вносять між тих людей неволя, неучтво й сліпе своєлюбство, навіть і тоді, коли ці темні сили вкриваються одежами народолюбства" (8).

Досвід свідчить, що М.Драгоманов багато в чому випередив час. "Керуючись принципом синтезу національного й загальнолюдського, – пише

А.Ф.Скакун, — він теоретично доказав, що тут немає неподоланих суперечностей і провів цей принцип через проблеми політичної волі, прав людини, місцевого самоуправління, політичної боротьби федерації, національного самовизначення, давши ретроспективний начерк політичних ідей, програму прогресу в майбутньому й докладну програму діяльності в сучасності" (12). М.Драгоманов знав, що дехто негативно ставився до його "обрусительства" і тоді він писав "Про мое обрусительство говорить не буду, а про мое об'єдинительство скажу, що слово це само по собі порожнє: важно коло чого й як хто хоче об'єдиняти. Я ж справді завше хотів бачити об'єднання освічених, добрих і чесних людей у нашій країні і по сусіднім сторонам..." (13).

Знову ж таки проведемо паралель часову. Слова Михайла Драгоманова, його ідея жива. Фізично ученого немає серед нас, а проте його ідеї поруч. Ленінська національна політика не спрацювала. Вона привела до людських жертв, страждання. Над Фінляндією Ленін не захотів провадити свої комуністичні експерименти, бо ця країна свого часу переховувала його від царської охранки. Тому Фінляндію вождь "світового пролетаріату" відпустив на волю. А у Радянському Союзі окрім масового голодомору, воєн були міжетнічні, міжнаціональні конфлікти: на початку 70-х років у Києві єврейські заворушення, придушені робітниками (читай переодягненими спецназівцями); пролилась кров за визволення на початку горбачовської перебудови

(Грузія, Карабах, Молдавія, Прибалтика). А в Криму члени РДК (русское движение Крыма), зодягнувшись у "свиту народолюбства" під тиском шовіністичних та сепаратистських сил, по суті проводили шаленну антиукраїнську кампанію, розпалюючи міжнаціональну ворожнечу і це в той час, коли 55 відсотків кримчан віддали свої голоси на референдумі 1 грудня 1991 року за самостійну Україну.

Отже, у підході до суспільних процесів, зокрема до національного питання, М. Драгоманов стояв на позиціях історизму. Конкретно-історичним підходом пройняті всі його найважливіші праці. Лише історико-діалектичний підхід, на думку вченого, може застерегти від упередженої суб'єктивної оцінки подій, явищ. Значення будь-якої діяльності полягає в тому, "щоб убачити напрямок руху світового, його міру, закон і послужитись тим рухом. Інакше рух той піде проти нас" (14). Пригадаймо, бодай, недавні події в Криму (їх підштовкували місцеві депутати на чолі з Багровим) про відокремлення, причому спираючись виключно на філософську концепцію Леніна, який, до речі, підкреслював, що сильною стороною марксизму є "захист демократії шляхом звернення до мас"(15). Словом, навернення народу "до чистих класових соціалістичних ідей" є не що інше, як утопія. А утопічний соціалізм (комунізм) ніколи не виступав в абсолютно "чистому вигляді", бо не було "чистих класів", його носіїв (16). М. Драгоманов-філософ чимало уваги також приділяв стосункам двох слов'янських народів, саме на цьому, гадаємо, академік Іван Крип'якевич слушно

наголошує: "М. Драгоманов відстоював федерацію України з Росією" (17). Таку федерацію, звичайно, він уявляв рівноправною, добросусідською, а не митрополітанською, як, скажімо, то було при Радянському Союзі, коли Конституція проголошувала про "вільний вихід" республік, а насправді такий "вихід" підтримувався й заохочувався силовими структурами тоталітарного режиму. Для прикладу, пригадаймо хоча б Угорщину, Чехословаччину. Це був прямий обман народу, це був злочин влади перед народом. І в даному разі прислів'я "який народ, то й така влада" не спрацьовує. Бо до влади збройно прийшли більшовики і керівниками держави вони на своїх з'їздах самі себе обирали і Верховну Раду підпорядковували також собі.

М. Драгоманов був близький до вірного розуміння зв'язку між економікою і політикою, політичними установами, він глибоко усвідомлював історичну необхідність існуючого економічного ладу для досягнення соціальної справедливості. Учений зазначав, що соціальна несправедливість може бути усунена тільки докорінними змінами економічного ладу, тобто переходом усієї землі і всіх знарядь праці в руки робітників. Отже, управління економіки і політики полягає за М. Драгомановим в приватизації, роздержавленні. Саме такий суспільний процес характерний для нинішньої молодшої держави-України.

Подібно до російського вигнанця О. Герцена і його "Вольной русской типографии" український

вигнанець М. Драгоманов влаштував у Женеві спеціальну Українську вільну друкарню, на базі якої разом зі своїми помічниками А. Ляхоцьким, С. Подолинським, О. Терлецьким, а згодом М. Павликом та І. Франком став видавати наукові й художні книги, популярні брошури різними мовами, у тому числі брошури та прокламації російських революційних груп. А головне налагодив випуск збірок і журналу "Громада" – першого в історії української преси вільного, безцензурного видання – аналога герценівського "Колокола" і "Полярной звезды".

М. Драгоманову доводилося витратити на видання власні кошти, скромні заощадження своєї родини. Переборюючи труднощі, а іноді й розпач, все ж таки він налагодив видання "Громади". У першому збірнику містилося "Передне слово", підписане М. Драгомановим 30 квітня 1878 року. "Громада" призначалась на те, щоб "передавати українським громадам нові здобутки всесвітньої науки і праці громадської", спрямовані на соціальне визволення людини й завоювання людських прав, він обіцяв повідати про життя по обидва боки кордону.

Реалізація програми почалася з першої збірки, в якій уміщено багатопараметрову характеристику українського народу від давнини до сучасності з його політично-соціальними й національними ідеалами та змаганнями. Стосовно майбутнього, то М. Драгоманов відкидав будь-які абстрактні умоглядні моделі "світлого дня", а виходив із пріоритетних інтересів і прав кожної суверенної особи й народу.

Наголошував на тому, що шляхи й досягнення "світлої мети" можуть у кожного народу бути різними, а саме: від політичних і парламентських до повстанських. Для цього учений наводить політико-соціальні погляди соціалістів-утопістів Сен-Сімона і Р.Оуена, сучасних йому мислителів й політичних діячів Лассаля, Маркса, Прудона, Луї-Влана, Дюрінга, Чернишевського, Ланге, Мілля та інших.

Друга збірка "Громади" (1878) майже повністю присвячувалась Україні, українським проблемам. У кореспонденціях висловлювались різні погляди на однаковіснікі явища, події — повний плюралізм думок. Важливою частиною з програмної точки зору стала велика розвідка М.Драгоманова "Україна і центри", в якій простежувалась історія політичного й національного поневолення України. Великий український демократ, письменник численними прикладами з історії та літератури доводив, як самодержавна централізація не тільки гнобила колонізовані народи, а й деформувала людську особистість.

Найцікавішим був четвертий випуск "Громади", в якому вміщено широку інформацію "Віржові мошенства", "Геройська самооборона" тощо. Але центральне місце в цій збірці належить фундаментальній праці М.Драгоманова "Шевченко, українофіли і соціалізм".

Останній п'ятий випуск "Громади" (1882) майже весь складався з матеріалів, написаних чи

прокоментованих самим видавцем-Драгомановим. Заручившись підтримкою "Старої громади" у Києві, М. Драгоманов у редагованому журналі часто висловлював радикально-соціалістичні ідеї. Внаслідок цього між ним і набагато консервованішими київськими українофілами 1885 року стався розрив, що призвів до остаточного припинення часопису. Однак, окрім власного видання, письменник брав участь у друкуванні інших часописів, зокрема, "Друг" (1874-77), "Громадський друг", "Дзвін", "Молот" (1878), "Товариш" (1888).

Довготривалі дебати навколо спадщини українського вченого і політолога Михайла Петровича Драгоманова через традиційно-сформульовані дилеми на зразок: матеріаліст - ідеаліст?; революційний демократ - буржуазний ліберал?; інтернаціоналіст - націоналіст?; теоретик - публіцист?, - остаточно втратили наукову перспективу. Як зазначає сучасний український учений-філолог Віталій Довгич "українська ідея, вироблена Драгомановим на основі історико-філологічного та філософського аналізу національної суспільної думки X-XIX ст., відрізняється від ідеї Великої Росії, Великої Польщі, Великої Австрії... Українська ідея Драгоманова позбавлена як будь-якої винятковості, так і великодержавницького експансіонізму" (18). Дійсно, М. Драгоманов сформував головну мету національно-визвольного руху: відновлення Української республіки. "У своїй відомій статті "Втрачена епоха" він доводив, що в цілому українці під російським правлінням більше втратили, ніж

набули. Філософ однозначно твердив, що українці повинні зберігати вірність не "всій Русі", а, насамперед, Україні: "Освічені українці, як правило, трудяться для всіх, тільки не для України і її народу... Вони повинні поклястися собі не кидати українську справу" (19).

Аналізуючи вихід у світ у "Науковій думці" двотомника літературно-публіцистичних праць М. Драгоманова (К., 1970), дослідник літератури Петро Одарченко констатував, що видавці свідомо обминули такі найвидатніші праці ученого, як "Передне слово до "Громади", "Пропащий час - українці під Москвою - 1654-1876", "Історична Польща і великоруська демократія", "Вольний союз - вольна спілка", а тому, - підсумовує П. Одарченко, - "варто було б нашим дослідникам написати про ці видатні праці Михайла Драгоманова" (20).

2. УКРАЇНЬСЬКА МЕДІЄВІСТИКА В СИСТЕМІ КУЛЬТУРОЛОГІЧНИХ ПОГЛЯДІВ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Інтерес до давньої української літератури виник у М. Драгоманова ще у юному віці; його рідна сестра Ольга Петрівна Косач (Олена Пчілка) свого часу писала як "українська стихія оточувала нас могутньо; се була українська пісня, казка, все те, що створила українська народна думка і чого держався тодішній народний побут" (21). Тут слід

зазначити, що рід Драгоманових дійсно дотримувався усіх народних звичаїв та обрядів. Батько майбутнього ученого Петро Якимович записував українські народні пісні, підтримував тісні контакти з українськими письменниками, фольклористами міста Гадяча А.Метлинським, М.Макаровським. Драгоманов-учений свідчив: перше знайомство з історичним минулим України розпочалось завдяки батькові, який любив читати історичні книги (22), а також учителів історії О.Строніна та Д.Пильчикова (кириломефодієвця). Про свого учителя Полтавської гімназії Олександра Івановича Строніна згадував так: "У самого Строніна, як я сказав, продавались видання Куліша, і він мені перший дав читати Марка Вовчка і Куліша "Епilog к "Черной раде" (23). Отже, враження шкільних років стали першим стимулом до пізнішого зацікавлення М.Драгомановим історичного минулого українського народу, його культури, зокрема, фольклору і літератури давньої доби.

На сьогодні, серед порушених М.Драгомановим проблем, в українському літературознавстві і досі залишаються маловивченими ті праці, що дозволяють бачити в дослідникові, насамперед, ученого-медієвіста. На такий стан найменше уваги звертали українські науковці-попередники (24), що й спонукало нас до ґрунтовнішої розробки цієї теми. Донедавна залишилися поза увагою вітчизняних дослідників й праці Драгоманова-народознавця, зокрема, твори з фольклорної спадщини. Все це слід розцінювати як результат ідеологічного замовлення

часу, коли праці Драгоманова-літературознавця трактувалися тенденційно, з марксистсько-ленінської методології. Звідси й одностороннє висвітлення проблеми, а надто зображення ним інтернаціонального контакту між слов'янськими літературами і, особливо, російськими письменниками.

Подібна методологія, наприклад, простежується у двотомнику літературно-публіцистичних праць, що його упорядкував І.С.Романченко (25). Твори письменника подано добірно — це ті, де згадується провідна роль російської літератури, чи, скажімо, суперечність політичного світогляду до таких його сучасників як М.Костомаров, П.Куліш, В.Грінченко тощо,— на такий ортодоксальний бік наукового дослідження звернув увагу літературознавець української діаспори Петро Одарченко (26).

Тут, на нашу думку, доречно нагадати, що серед перших дослідників творчої спадщини М.Драгоманова були відомі літературознавці І.Франко, Олена Пчілка, О.Дорошкевич, М.Грушевський, В.Пачовський, В.Дорошенко (27) та інші. Кожен із них, як засвідчують праці, підходив особисто до розгляду тієї чи іншої проблеми, відкладаючи десь далеко у пам'яті твори медієвіста. Певною мірою, до цього їх "штовхав" сам історик літератури М.Драгоманов. Тому, гадаємо, слушною є теза О.К.Дорошкевича про те, що "Драгоманов, безперечно, мав також естетичне чуття, стежив за всіма новинами європейського письменства і мав раз у раз підновлену, свіжу лектуру в галузі критики й літературознавства, але спеціально ці питання не розробляв, вплітаючи їх у

свою загальну культурницьку теорію. Тому й нам тепер доводиться вилучати ці літературно-критичні погляди з усієї спадщини, щоб установити їх вихідні передпосилки" (28). Справді, окремого дослідження пам'яток давнього українського письменства у М.Драгоманова немає, а отже, нам доводиться таки "вилучати" тексти, які стосуються проблеми української медієвістики. Найглибше такі проблеми М.Драгоманов розкриває у працях "Про українських козаків, татар та турків", "Малорусские народные предания и рассказы", "Исторические песни малорусского народа с пояснениями М.Драгоманова В.Антоновича", "Політичні пісні українського народу", "Українська література, проскрибована рядом російським" тощо.

Спеціального дослідження у цій ділянці філологічної науки й досі немає, а тому нашим прагненням залишається якомога дохідливіше зупинитися на тих моментах, що цікавили М.Драгоманова як дослідника-медієвіста, світогляд якого підсвічує методологію вивчення пам'яток давнини. Не зайвим буде нагадати: історика літератури і фольклориста хвилювали, передусім, витоки усної народної творчості, рівно ж як і вплив Святого Письма на розвиток не тільки української, а й слов'янської літератури в цілому. В "Исторических песнях малорусского народа", "Політичних піснях українського народу XVIII-XIX ст. з увагами" (Женева, т.1, 1883; т.2, 1885), розвідці "Нові українські пісні про громадські справи: 1754 - 1880" (Женева, 1881) - в цілому фольклористичний

доробок ученого вміщено в десятих книгах — М. Драгоманов з'ясував сутність фольклористичних процесів давньої України, виявляючи історичні й естетичні фактори їх реалізації; простежив зміни в особливостях функціонування української народної творчості в інонаціональному середовищі; провів поетичну паралель (поетично конкретизував фольклорні надбання в художньому часі і просторі). Учений відзначив різні ступені етнічної свідомості і розуміння необхідності плекати свою культурну самобутність завдяки фольклорній пам'яті. Показовим індикатором цих факторів, на думку М. Драгоманова, є народна творчість, яка міцно вкоренилась у пам'яті української людності і передавалась з вуст в уста, із покоління в покоління.

Українську народно-поетичну творчість М. Драгоманов вважав складовою частиною літератури давньої доби. Вона користувалася визнанням народів світу, посідаючи важливе місце в обміні художніми цінностями. А тому учений через фольклорні матеріали прагнув ознайомити читачів (народознавців) з різносторонніми народними культами — від архаїчних елементів виявлення у них до різних ступенів подальших трансформацій й видозмінами функцій. Для підсилення аргументів він подає коментарі до спостережень про роль фольклору як транслятора мовної та літературної практики, про внесення новацій у побутове мовлення й народну поезію.

Таким чином учений доводить самобутність нашої культури, визначає шляхи її розвитку, але визначає, за влучним висловом академіка Л.Новиченка, принципово теоретичну "двосічність". Ця "двосічність" спрямована проти двох головних небезпек, а саме: проти зовнішнього фактора — це великодержавницького російського царизму, що синтезував у собі придушення прояву національного (і тут вимагався рішучий опір поневолених народів) та проти внутрішнього фактора, який закодовувався у самоізоляції, консервації художньо-психологічної системи, відсторонення від інонаціональних культурних надбань. У даному разі М.Драгоманов був непримиренним і безкомпромісним, виступаючи проти національної замкненості вітчизняної літератури.

Якщо М.Драгоманов виявляв симпатії до російської літератури, то його сучасник Лев Толстой не меншою мірою цікавився історією, життям, переказами українського народу. Він з олівцем у руках вивчав зібрані М.Драгомановим українські фольклорні матеріали: письменник робить позначки на полях сторінок легенди "Створення Адама, чорта, жінки. Гріхопадіння", "Адам-землероб". Привертає увагу Л.Толстого й маленьке оповідання про те, як стрілець убив чорта" (29).

Російському письменнику Л.М.Толстому (до речі, рід його тісно пов'язаний з Україною) український учений М.П.Драгоманов був відомий, передусім, як фольклорист. Серед різноманітних праць про народну творчість, написаних ним ("Нові українські пісні

про громадські справи", - Женева, 1881; "Політичні пісні українського народу", - Женева, 1885 та ін.), центральне місце посідають "Малоруські народні перекази й оповідання", видані в Києві 1876 р.: збірник є підсумком праць з української народної творчості багатьох фольклористів, серед яких були Митрофан Симашкевич, Андрій Димінський, Мелентій Бучинський та інші. У особистій яснополянській бібліотеці письменника є примірник цього видання з позначками на полях, що їх зробив класик російської літератури Л.Толстой.

Разом з тим, не пройшла повз увагу М.Драгоманова праця Льва Толстого "Царство Боже всередині у вас". М.Драгоманов відгукнувся на неї рецензією в журналі "Народ" у двох числах (N17/18, 1894). М.Драгоманов зазначає, що це найкраща книга Льва Миколайовича серед його інших релігійно-моральних трактатів. Детально аналізуючи роль християнства, всежиттєвої книги - Біблії, М.Драгоманов апелює до змісту Євангелія. Він відзначає, що Л.Толстой вибирає з Євангелія такі слова, які йому подобаються, відкидаючи при цьому фантастику (30).

Попередні дослідники творчості М.Драгоманова І.С.Романченко, М.Д.Вернштейн, Д.І.Заславський переважно акцентували увагу на інтернаціональних зв'язках двох слов'янських літератур, бо, на думку І.С.Романченка, "основна заслуга Драгоманова саме й полягає в тому, що він перший теоретично обґрунтував необхідність тісних взаємозв'язків

українського літературного процесу із загальноросійським..." Таку "заслугу" дослідник вважає "видатним досягненням передової української критики 70-х років XIX століття" (31). Доречно буде нагадати, що не тільки передову російську літературу ставив нам за взірець літературознавець-Драгоманов,— він орієнтувався, насамперед, на європейські культурні зв'язки, виступав проти фальсифікаторів історичної минувшини українського народу, його культурних надбань. Цю тезу, наприклад, слушно розвиває відомий історик Д.Дорошенко, який писав: "М.Драгоманів (1841–1895) сам соціаліст і республіканець з переконань, зауважив, що ніхто так не фальшує української історії, як ті історики-демократи, котрі малюють чорними фарбами оборонців політичної свободи, таких, як Мазепа, Полуботок, Виговський, а при тім мовчать про тих, хто цю свободу нищив: про московських царів Петра I і Катерину II. Він гірко нарікав на українських істориків за їх надмірний нахил вишукувати у власній минувшині лишень чорні плями й через те давати односторонній образ української історії" (32). Справді, у праці "Про українських козаків, татар та турків" (33) М.Драгоманов для зразка наводить текст дум про Маруся Богуславку (с.16–17); пісні про татарську орду, що грабувала і безчинствувала над українським народом (с.10–13). Для підсилення історичних реальностей про неволю запорізького отамана Самійла Кішки М.Драгоманов наводить об'ємний текст народної думи "Втеча Самійла Кішки з турецької неволі 1599 р." (с.22–29). Таким чином, учений практично

підсилив своє наукове обґрунтування про роль народних творів в історії суспільної думки нашої держави.

Отже, посилаючись на кращі зразки російської літератури, учений не нехтував й передовим набутком вітчизняної культури. Крім того, суспільно-політична думка М. Драгоманова позитивно вплинула на зближення української літератури як з російською, так і болгарською, австрійською, німецькою, французькою, польською. Варто нагадати, що присутність у Софії відомого українського вченого викликала жвавий інтерес серед болгарської інтелігенції. Завдяки М. Драгоманову болгарська громадськість здобула змогу пізнати імена Г. Сковороди, М. Костомарова, Олени Пчілки, Лесі Українки, М. Старицького, І. Франка та інших. Ректор Вищого училища Д. Агура в листі до філолога І. Шишманова (зять М. Драгоманова) 19 вересня 1895 року повідомляв, що працює над перекладами окремих праць Михайла Петровича. Завдяки І. Шишманову й Д. Агурі у Софії видано збірник, присвячений 30-літньому ювілею наукової діяльності М. Драгоманова. Перебування українського ученого в Болгарії залишило помітний слід на ниві культурного співробітництва, порівняльного літературознавства, фольклористики. Наш учений сприяв появі перших болгарських українців (серед них І. Шишманов), яких цікавили взаємозв'язки розвитку давньої української літератури з болгарською.

Приїхавши до Болгарії 28 серпня 1889 року (за старим стилем), М.Драгоманов зустрівся з міністром освіти Георгі Живковим (1844–1899). Під час бесіди з міністром він погоджується не тільки читати лекції, а й провадити наукову роботу серед студентів, зобов'язавшись організувати видання фольклорних матеріалів, а також упорядкувати університетську бібліотеку. І тут не обходить увагою літературу давньої доби. У своєму "Щоденнику" М.Драгоманов занотовує таке: "Виявляється, що у Софії відсутні навіть видання апокрифів церковно-слов'янських Пипіна, Тихомирова, Порфир'єва" (34). При цьому він обіцяє професору славістики Г.Попову якнайшвидше прислати такі книги, вилучивши їх із власної бібліотеки, що знаходиться у Женеві (35). Драгоманов-літературознавець був оснащений передовою методологією, що її виробила наукова спільнота на європейських обширах кінця XIX століття. З приводу цього слушно є думка російського літературознавця Д.М.Овсяннико-Куликовського, який про М.Драгоманова писав: "Його розум, дар божий природи, озброєний широким діапазоном пізнання, виховання в дусі аналітичного мислення, був однаковою мірою пристосований як до наукової, так і до публіцистичної діяльності" (36).

У Софійському університеті М.Драгоманов швидко здобув визнання серед наукової й студентської громадськості як інтелектуально оснащений дослідник історії, фольклору та літератури давньої доби. Його глибокі знання давнини помітили і належно оцінили

такі болгарські учені-сучасники М.Драгоманова – як етнограф А.Ілієв, міністр освіти Г.Живков, ректор університету, професор історії Д.Агура, філолог, член Наукового товариства імені Т.Шевченка у Львові Л.Мілевич, мовознавець і фольклорист І.Шишманов, професор славістики Г.Попов. Наукові зацікавлення давньою українською літературою і фольклором зблизили українського ученого М.Драгоманова з російським літературознавцем-давником О.М.Піпінім. З приводу цих наукових зацікавлень зав'язалось між ними жваве листування (37). Привернула увагу О.Піпіна завзятість, наполегливість М.Драгоманова, який рішуче виступив з викриттям царської політики Росії щодо національно-культурних прав українського народу, проти нападок російської преси на українську літературу і мову.

Торкаючись діяльності "Основи", дослідник М.Д.Вернштейн висловив таку тезу: "В 1861–1862 р.р., коли зорганізувалась і діяла "Основа", Драгоманов не пристав до програми журналу, бо вважав її завузькою в соціально-суспільному відношенні, національно обмеженою" (38). Така теза є не що інше, як припущення М.Вернштейна, що було суголосьне ідеологічному штампі. Адже на час виходу журналу "Основа" Михайлу Драгоманову виповнилось від роду 18–19 років; його світогляд ще тільки формувався під впливом друзів нового київського періоду, викладачів та студентів історико-філологічного факультету св.Володимира, вихованцем якого він став у 1859 році, а тому на першому місці у нього стояла проблема здобуття вищої освіти, щоб

присвятити решту свого життя українській науці, і "пристати до програми журналу" не входило в коло наукових інтересів юного М.Драгоманова.

Тарас Шевченко, ім'я якого також пов'язане з "Основою", помер 1861 року. Домовина з прахом поета прибула до Києва 6 травня. Київські студенти (серед них був і Михайло Драгоманов) вийшли на лівий берег Дніпра, щоб взяти труну і перенести в актовий зал університету. На похоронах Т.Шевченка виступив 19-літній студент М.Драгоманов. І це його був перший публічний виступ. Тоді промовець висловив тезу, що "кожний, хто йде служити народові, накладає на свою голову терновий вінок" (39).

Такий терновий вінок судився й М.Драгоманову. Уперше він виступив на захист української культури статтю "Земство и местный элемент в народном образовании" ("Санкт-Петербургские ведомости", - 1866. - N93), в якій вступив у полеміку з попечителем Київської округи, князем Олександром Прохоровичем Ширинським-Шихматовим. Рецензуючи його підручник "Книга для чтения в школах Киевского учебного округа", М.Драгоманов заперечував навчати дітей спершу церковнослов'янської, а потім - російської мови. Молодий учений обґрунтовано доводив, що потрібно скласти такий підручник для народних шкіл, в якому діти починали б вивчення основ української мови, далі - російської, а потім - церковнослов'янської мови. За таке вільнодумство редакція газети отримала догану, а за молодим автором публікації М.Драгомановим встановився

суворий таємний нагляд поліції. Як засвідчує у "Щоденнику" сам М.Драгоманов, ця акція завершилась для нього вимушеною еміграцією.

Безпосередньо до українських літературних справ і, зокрема, до висвітлення проблем давньої української літератури письменник доторкнувся 1870 року у статті "Малороссия в её словесности" – це була серйозна ґрунтовна рецензія на працю літературознавця І.Г.Прижова "Малороссия (Южная Русь) в истории её литературы с XI по XVIII век", окремо виданої 1869 року у Воронежі (40). Висловивши ряд зауважень, М.Драгоманов з приємністю акцентує увагу на тих положеннях російського вченого, що розкривають наукову сутність культури, зокрема, давньої української літератури.

У праці "Малороссия в её словесности" чимало місця відводить М.Драгоманов розвиткові української літератури давньої доби; український літературознавець заперечує тим опонентам, які "надто однобоко дивляться на західноросійську літературно-друковану діяльність XVI в., а отже, роблять з цього надто однобокий вибір" (41). На думку М.Драгоманова, літерара XVI віку відбивала не тільки погляди православної реакції на пропаганду католицизму, а, безумовно, "була лакмусом літературного руху епохи відродження наук, реформації, відблиском всього загального, що відбувалося у тодішніх європейських країнах, до числа яких і входила тодішня Південна Русь". Ця теза ученого є вагомим здобутком в історії

вітчизняного письменства давньої доби, зокрема, що стосується висвітлення проблеми полемічної літератури.

Посилаючись на М.Максимовича і застосовуючи його історико-зіставний метод дослідження пам'яток давнини, М.Драгоманов зауважує, що "до 1616 року, на час заснування у Києві друкарні, "на Русі було надруковано 112 видань, з яких 12 — в Литві, 42 — в Галичині і Волині, 28 — у Москві" (42). Отже, давня Україна і в книгодрукуванні випереджала своїх сусідів.

Інша сфера літературної діяльності в Україні, пише рецензент, тісно пов'язана з розмахом козацького руху. Однак, далі зазначає М.Драгоманов, якщо кінець XVII і початок XVIII віку в Україні перенасичений творами історичного характеру, зображенням правічних історичних осіб, які брали участь в національно-визвольних змаганнях, то друга половина XVIII віку в українській літературі насичена творами історичних повідомлень про Малоросію.

М.Драгоманов порушує і таку проблему в давній літературі як естетичний героїзм. На думку вченого, він викликаний тим, що народ за часів володарювання великих князів виробив у собі лицарський дух, але такий військовий настрій надто рано прийняв характер земського захисту ("Заповіт Мономаха", "Слово о полку Ігоревім"). В результаті дослідження М.Драгоманов приходить до висновку: у всякому разі,

вік героїчний на півдні Русі явив грандіозні образи воїнів, в яких безпосереднє воєнне дикунство прикрашається тим естетичним колоритом героїзму, який завжди, коли військовий рух народу переслідує іншу мету, крім здобичі, наприклад, захист слабшого (смерда – у Володимира Мономаха), війну за віру, нарешті, славолюбство. Ось звідки пульсує народний вислів, каже М.Драгоманов, "слава не помре, не поляже". Образи героїв-українців, на думку літературознавця, знаходимо у пам'ятках усної народної творчості і особливо в "Слові о полку Ігоревім", що відмінно характеризує давню сутність української поезії, як і життя та побуту.

У "Передньому слові" (до "Громади" 1878 р.) письменник називає роль церковних братств у поширенні і захисті віри православної шляхом друкування книг, їх розповсюдження. З цього, робить висновок М.Драгоманов, для України була чимала користь, бо "з самих попів наших повиходили люди, котрі й в Московщині навчали людей тому, що й у XVII ст. навчали... Тільки таких людей стала тратити в XVIII ст. наша Україна для столичної Московщини, а там вони перероблялись з вільних людей на царсько-церковних чиновників" (43).

У великій праці "Чудацькі думки про національну справу" (1891) М.Драгоманов заперечує діяльність М.Костомарова-літературознавця, який надавав клерикальний характер тій популярній літературі, котру хотів видати для України... Так, він зовсім не зрозумів вартості неправославних впливів на

українське письменство з XVI ст., протестантських і римських і навіть зачатків питомого протестантизму в братствах та в таких писателів, як Іван Вишенський" (44). Критикує М.Драгоманов й "відсталість Костомарова" в етнографічних роботах. Вплив на український народний світогляд, каже М.Драгоманов, мали грецькі й латинські назви. Цьому передували церковнослов'янські переклади творів давнини.

М.Драгоманов також не визнає порівняльного методу літературознавця М.Сумцова. У полеміці з харківським ученим він навіть дає чітку характеристику давньому українському письменству XVI–XVII століть, закидаючи при цьому докір М.Сумцову, який не доводить свою думку до логічного завершення: "Праці д.Сумцова про наших старих писателів XVI–XVII ст. цінні, та тільки по виписках з рідких тепер книг. Ясної ж, а тим паче вірної провідної думки з них не виведеш і не доб'єся відповіді на пекуче питання: чому наше письменство у XVII ст. пішло де в чому навіть назад проти XVI ст., а потім завмерло не в одній Росії, а й у Галичині, що вела перед XVI ст." (45). Гадаємо, М.Драгоманов, полемізуючи з М.Сумцовим стосовно запровадження юліанського календаря, принижує роль православія і, водночас, перебільшує (в поширенні культурницьких ідей, запровадженні братських шкіл) значення протестантської школи. Подібна теза ученого виразно звучить й у полеміці з П.Житецьким.

Характеризуючи "Нарис літературної історії малоросійського наріччя в XVII— XVIII ст." П.Житецького, рецензент-Драгоманов високо оцінює мовознавчий аспект автора праці і, навпаки, дає критичний аналіз літературознавчим працям ученого-філолога, який "теж замітив, що наше письменство в XVI ст. подавало більше надії розвинути, ніж потім сталося у XVII ст., і навіть згодився з тим, що в XVI ст. оживляв наше письменство вплив західноєвропейського руху, котрий звуть новонародженням наук (renaissance) та протестанством... (Житецький забув усе, що він було признав доброго за неправославними впливами на Україну і пішов... без розбору захвалювати православно-козацький рух..." (46). Безперечно, можна було б обминути таку наукову полеміку М.Драгоманова, якби він не надавав особливого значення ролі протестантизму в українському відродженні XVI ст.

Тут, полемізуючи з Павлом Житецьким, рецензент-Драгоманов закидає йому докір у тому, що саме під впливом православно-козацького руху як "спасителя нашої національності" українська література XVII віку почала втрачати свої передові позиції, піддаючись московському впливові. На наш погляд, М.Драгоманов і в даному разі висловив необ'єктивне твердження своєї тези. Адже розвиток кожної літератури залежить від соціально-політичних, історичних факторів. Тривала національно-визвольна війна, довговікове панування поневолювачів українського народу обезкровили і негативно

вплинули на генофон нації. Треба було шукати порятунку у сусідів. Оскільки Польща окатоличувала українців-православних, то, певна річ, близькою за духом була російська спільнота (і, справді, у XVII столітті духовенство відігравало велику роль у культурному розвитку українського народу), однак, саме такі фактори відсутні у рецензії М.Драгоманова, що дає нам привід твердити про висловлені аргументи стосовно П.Житецького — дослідника пам'яток давнини — як безпідставні.

Зважаючи на невивчену досі проблему — М.Драгоманов-медієвіст — скажемо, що у творах вченого безпосередньо й дотично йдеться про видатних діячів культури середньовіччя: Нестора-літописця, митрополита Іларіона (Печерського), письменників пізнішої доби П.Могили, Д.Туптала, Л.Барановича, Ф.Прокоповича, І.Борецького, М.Смотрицького, козацького літописця Г.Граб'янки. Але при цьому слід сказати, що кращі зразки української культури і літератури, зокрема, М.Драгоманов пропагував у світі. Доречною тут, на нашу думку, є теза сучасного літературознавця, доктора філологічних наук Ф.Погребенника: "Величезна, досі належним чином не оцінена заслуга М.Драгоманова-емігранта — у представленні перед світовою громадськістю різними мовами її кращих надбань, викриття російського царату як душителя українського художнього слова, що його, буцімто, "не было, нет и быть не может" (47). До послідовників ідей М.Драгоманова в галузі пропаганди української культури у світі

Ф.Погребенник відносить такі імена як Ф.Вовк, Я.Федорук (Франція), М.Павлик, К.Ляхоцький, А.Зеліб (Швейцарія), Ф.Волховський, Ю.Рафалович (Англія) та інші.

Найкращим зразком пропаганди української літератури у світі і, зокрема, пам'яток письменства давньої епохи, є праця М.Драгоманова "Література українська, проscribeвана рядом російським" (48), що її він написав у Женеві 1 червня 1878 року. Статтю-протест, висловлену проти Емського указу (18 (30) травня 1876 року), М.Драгоманов присвятив роботі Паризького літературного конгресу (1878). До речі, вище згадана праця не ввійшла ні до жодного видання його вибраних творів. Щоправда, дослідники Д.Заславський, І.Романченко у монографії "Михайло Драгоманов" побіжно до "найбільш значимих" статей віднесли й доповідь на літературному конгресі у Парижі (1878), але навіть назви цієї доповіді не подали, не кажучи уже про розкриття змісту статті "Література українська, проscribeвана рядом російським" (49). Проте літературознавець М.Д.Вернштейн спромігся трохи більшого: у своїй праці він виділив два абзаци, подавши назву статті М.Драгоманова скорочено у французькій ("La liter. Ukr.") та російській ("Украинская литература, изгнанная русским правительством. Записка представленная на Парижский литературный конгресс Михайлом Драгомановым") транскрипціях (50). Однак, справа виглядала зовсім інакше. Про смертоносний вирок Емським указом для українського слова мало кому було відомо у Європі. Отож, головне завдання

українського вченого-емігранта полягало в тому, щоб винести таке ганебне явище — заборона урядом царської Росії української мови, літератури, а отже, української культури в цілому — на міжнародний літературний конгрес у Парижі, що відбувся 11-29 червня 1878 року. М.Драгоманов не виступав з доповіддю, оскільки його затримали охоронці швейцарсько-французького кордону з текою брошури-довідки, надрукованою французькою, російською та українською мовами. Про утиски українського друкованого слова доповів І.Тургенев, який головував на конгресі разом з В.Гюго; цим головуючим М.Драгоманов передав разом із супровідним листом перші примірники своєї праці, а згодом брошури роздав учасникам літературного конгресу (51).

У нарисі Михайло Петрович Драгоманов присвятив кілька абзаців задумливій атмосфері, що панувала в київському середовищі й, зокрема, у Київському університеті другої половини ХІХ століття. Негативно ставилися до української мови, української культури як російські партії на зразок націонал-ліберальної, газета "Киевлянин", що її редагував професор В.Шульгин, так і доморощені яничари-донощики, скажімо, професор університету С.Гогоцький. Про це й доповів на конгресі в Парижі український вчений. Знаходимо у нарисі кілька автобіографічних штрихів. Письменник залишив для історії згадку про те, як восени 1875 року за наказом російського царя заборонено було мешкати в

столицях членам київської географічної секції П.Чубинському й М.Драгоманову.

Стаття "Література українська, проскрибована рядом російським" викликала широкий резонанс серед передової громадськості світу, у якій автор переконливо, наочно доводить про самобутність розвитку української літератури, посилавчись на російських учених і, зокрема, посилається на московського професора Ф.Буслаєва, який високо цінував українську народну творчість, історичні пісні та думи, козацькі оди, що вплинули на подальший розвиток української літератури. Чимало місця тут відводить М.Драгоманов-літературознавець і "Слову о полку Ігоревім", літописам, як першовитокам вітчизняних творів давнини.

Зважаючи на гостроту проблеми, яку поставив перед українською наукою М.Драгоманов, а також на історичну, літературознавчу цінність праці ученого й малодоступність широкого загалу читачів до раритетних видань, де була видрукувана праця "Література українська, проскрибована рядом російським", ми вирішили передрукувати її у первісному варіанті - без орфографічних правок та будь-яких змін.

Ця праця М.Драгоманова є коротким нарисом історії української літератури, що охоплює об'ємний період: від найдавніших часів до Тараса Шевченка включно. Характерною ознакою є те, що дошевченківську літературу М.Драгоманов визначає як

передову; вона нічим не відрізняється від літератури інших слов'янських народів.

Отже, досліджуючи проблему: М.Драгоманов як дослідник давньої української літератури, ми дійшли висновку про те, що український учений був зачинателем наукових ідей в ділянці літературознавства і, зокрема, дослідженні пам'яток давнього українського письменства. Праці М.Драгоманова-медієвіста стали поштовхом для подальших студій у цій ділянці філології для І.Франка, М.Сумцова, П.Житецького, В.Перетца, В.Адріанової, С.Маслова, І.Огієнка, І.Шиманова та інших. Світогляд М.Драгоманова став орієнтиром творчого натхнення для Лесі Українки, Панаса Мирного, І.Рудченка (псевдонім І.Вілик), І.Стешенка, Д.Марковича. Торкаючись цієї проблеми сучасний вчений, критик Григорій Костюк пише: "Статті М.Драгоманова та його учня І.Вілика є бойовий маніфест українського реалізму, що, безсумнівно, ліг в основу літературних уподобань, смаків і методів творчості Панаса Мирного" (52).

Висловлюючись науковим стилем, скажемо, що на розвиток української суспільно-політичної думки, на розвиток літературно-критичних принципів справив неабиякий вплив видатний учений XIX століття, публіцист, критик М.Драгоманов.

Глибока ерудиція М.Драгоманова, знання ним багатьох мов, фольклорної символіки, історії культурного розвитку українського народу спонукали його не лише до вивчення пам'яток давнини, а й

поширення у світі історичної правди про самобутність української літератури, що бере свій початок із сивої давнини. У цьому нас наочно переконує його фундаментальний нарис "Література українська, проскрибована рядом російським". У цьому також переконує наукова, літературна, епістолярна спадщина М.Драгоманова-ученого. До цієї спадщини, як спраглий до джерела, ще не раз припадатимуть майбутні дослідники літератури.

Література українська, проскрибована рядом російським

*Справозданє, представлене конгресови літературному в
Парижі 1878 р. М. Драгомановим¹
(Переклад з французької)*

Панове!

Межи питаннями, призначеними для оговорів конгресу, питає, що
дотикає стану, в яким знаходять ся тепер літерати всяких земель й
оговори способів, яких би потрібно ужити до поліпшення того стану,
справедливо обняті програмою, предложеною для ваших обряд. Тому-
то я позволю собі звернути вашу увагу на виїмковий стан, в який
поставлено писателів одного цілого народу, представників одної
літератури, котра має сповнити своє післанництво в розвитку
європейської цивілізації.

Я хочу говорити в одній важній галузі літератури славянської,
хочу познакомити конгрес в Парижі з станом, який в Росії має
література українська, руська або м а л о -російська,
проскрибована, переслідувана рядом держави, одної з найбільших в
світі.

Члени конгресу ледви схотять віру дати тому, щоб ціла література
була проскрибована в Європі та щоби той чин, нечуваний й
неймовірний, склався в половині XIX століття.

Так ось на доказ офіційальний документ, циркуляр міністра справ
внутренніх царства російського, котрий в нікім не лишить ніяких
сумнівів.

Государь Императоръ 18/30 минувшого мая Высочайше повелить
соизволилъ:

---

¹⁾ La littérature ukrainienne proscrite par le gouvernement russe. Rapport presente au
congres litteraire de Paris (1878) par Michel Dragomannow. Geneve, 1878.

1) Не допускать ввоза въ пределы Имперіи безъ особаго на то разрѣшенія Главнаго Управленія по дѣламъ печати какихъ бы то ни было книгъ и брошюръ, издаваемыхъ заграницею на малороссійскомъ нарѣчїи.

2) Печатаніе и изданіе въ Имперіи оригинальныхъ произведеній и переводовъ, на томъ же нарѣчїи воспретить, за исключеніемъ лишь: а) историческихъ документовъ и памятниковъ и б) произведеній изящной словесности, но съ тѣмъ, чтобы при печатаніи историческихъ памятниковъ безусловно удерживалось правописаніе подлинниковъ, въ произведеніяхъ же изящной словесности — не было допускаемо никакихъ отступленій отъ общепріятаго русскаго правописанія² и чтобы разрѣшеніе на печатаніе произведеній изящной словесности давалось не иначе, какъ по разсмотрѣнїи рукописи въ Главномъ Управленіи по дѣламъ печати.

3) Воспретить также различныя сценическія представленія и чтенія на малорусскомъ нарѣчїи а равно и печатаніе на таковомъ текстахъ музыкальнымъ нотамъ.

Начальникъ главнаго управленія

по дѣламъ печати:

Григорьевъ, профессоръ университета.

Тее розпоряджіне заразійско виконано: в року 1876 ряд християнський "святой" Росїи верг заказ на переклади мовою проскрибованою евангелій Матея, Марка, Луки й Ивана, напечатані у Відни. Що до діл українських, котрі загадувано видавати в Росїї, то ми могли би привести цілий список рукописей, котрих печатане зборонила цензура петербурська. Між инчими она заборонила видане Антологїї українських поезій, котрі давно вже перед сим указом появились, дальше перекладів з поетів великоруських, таких як Лермонтов, Некрасов та инчі.

Після "Кієвлянина", дневника офіційального (1876 ч. 147), в Київї, серци України, з руху духового й літературного третім місті в державі, число книг, видаваних по малоруськи, піднеслось перед тим указом до 23% всіх видань в тім місті. По розпоряджіню-ж там появились всього дві малозначні брошюри. Тим ряд безперечно хотів без ніякої утрати

---

² То так, якби не допускав видавати твори, писані по провансальськє не знакою, як тільки французькою правописею.

для себе дати доказ ніби-терпимости; хотів отже одурити публіку, котра певне не могла прийняти без нарікання заборони цілої літератури.

Заки йти даліше, гадаю, що конче треба мені вповісти кілька слів про нарід український.

Именем Українці, Русини (Рутени) Мало-россияне або Русси-полуденні зовуть нарід славянський, замешкуючий край від горішної Тисси ид західним Карпатам в Угорщині, аж до жерел Дону в Росії; від Німана в Росії, аж до берегів Чорного Моря. Тая область, більша ніж Франція, забирає 13.500 миль географічних квадратових.

Після статистичних даних з жерел офіціальних людність українська сягає в Росії до 14 й пів міліона, в Австро-Угорщині до 3 міліонів, з котрих в Галичині 2,312.000, в Буковині до 200.000, в Угорщині до 520.000 — що разом чинить 17,500.000 Українців.

Земля, замешкана тим народом, одна з найурожайніших в цілій східній Европі. Нарід сам один з найліпше вивінованих межі народами славянськими. Всі дослідувачі згідно потверджують теє, що ми виповідаємо, — всі они признають українському народови й его мові очевидну й виразну самостійність.

В протягу оговорів, котрі би повстали над сям предметом, запитувано би тільки, чи тая самостійність була би того рода, що ставить нарід український до ряду народу окремого, вяжучого ся з родом славянським, як, приміром, народність скандинавська вяжеть ся з родом германським; чи знов она не творить радше галузи, вяжучи ся з Руссами-Москалями в такий спосіб, як Флямандці з Німцями.

Більшість поважних язикознавців з усіх країв славянських, не виймаючи й Руссів-Москалів, висказались за першою гадкою. Так гадають: Мі і л о ш і ч, автор порівнючої граматики язиків славянських, Москаль Лавровський й багато инчих. Даль уважав, що не потребує згадувати в своїм "Обяснюючим Словари великоруського язика" слів малоруських, а був би то без сумніву вчинив, якби уважав малоруську мову як просте людове наріче (patois) язика московського.

Московський лінгвіст, д. Буслаєв, спостерігає, що "наріччя малоруське різниться від великоруського незалежністю своїх форм етимологічних в деклинаціях та конюгаціях, форм давніших від форм в наріччю великоруським". (*Ист. хрест. русск. языка.*)

Німецький поет Боденштедт, глибокий знатник літератури руської, перекладач Пупкіна, Лермонтова й народних пісень українських³, повідає, що "язик малоруський найгармонійший зі всіх язиків славянських й має велику гнучкість музикальну"

"Язык Украинцев, котрі мешкають в самій середині славянського міра, каже д. Лукич⁴, зближується найбільше до великоруського, але він зрозумілий всім Славянам. То язык гармонійний, приємний й тим відличається в родині язиків славянських, що найлегше придасться під музику."

Самостійність язика, яким говорять на Україні, знаходить свій неперечний доказ в отсім. Щоби дати порозуміти твори українські Росіянам, треба їх перекладати на російське. Так й д. Гербель, видавник Антології поезій російських й славянських, подає пісні українські в переводі московським. Славний Тургенєв дав пізнати народні оповідання Марка Вовчка, описуючого звичаї України, переклавши їх на велико-російське. Ба й не могло бути інакше, бо публіка російська, котра знає тільки офіційний й літературний російський язык, вишновший головню з наріччя московського, не розуміє язика українського.

З другого знов боку Мало-россияне не розуміють язика офіційного державного, а звідси теє виходить, що їх наука й духовий розвиток тепер цілком спинені та пригнетені забороною їх язика й літератури. Указ, котрий ми висше подали, ударив смертельно цивілізацію цілого народу, 14,500.000 Українців.

Можна вповісти на перед, що наріччя, замешкуючий окремих край, котрий переживав в такім ступені самостійність свого язика й народности, мусів мати історію рівню самостійну.

---

³ Die poetische Ukraine. 1845.

⁴ Slavische Blätter. I. 6. 294.

Від давна вже нарід український не має своє! народної незалежності, але его довга історія не менче слава. В XIV. й XV. віках Україні були підвержені під панованє політичне Польщі. Від XVII. в. они під панованєм Москви. Історія України втоплена в історії тих двох запановуючих держав. Тому-то она й дуже мало знана широкому світови.

Період перед XIII. столітєм показує нам федерацію вільних міст руських, передовсім міст полуденної Руси, котрі утрупувались довкола Києва. Той період історії української звичайно конфіскують історики для держави царів, коли тимчасом держава царська виходить простійше з князівства московського, багато новішого, бо оно зачинаєсь доперва від 1328 р. Впрочім інституції московські, деспотичні й аристократичні, розвині під впливєм Татарів, не мають майже нічого спільного з інституціями вільних князівств Руси як полуденної, так й північної від XI. до XIII. столітє. Треба зазначити навіть, що історія Київщини, старої вязеть ся прямо з Україною козацькою, як місцем подій й родом діячів, так й своїми інституціями республіканськими.

В IX. й X. стол. ери христ. писателі Византийці й Араби находять в теперішній Україні на берегах Дніпра й Дністра, на берегах Чорного й Азовського моря нарід, котрий називаєть-ся Руссами. Він посідав вже в тій добі багато міст з населенєм хліборобним а тільки менчість творила верству на пів торгіву на пів воєнну. Начальники вільних відрядів, дружин (приятелів, товаришів) військових, князі того народу, виходили одні більше, другі менше з вибору.

Від X. стол. династія князів Київщини, тої Руси *par excellence*, зачинає панувати над племенами на полудне, ба й на північ й схід Києва. Християнство прийняте Володиміром (988) скріпило династію й зміцнило вязи федеративні, що вязали в одно різні члени, розстрілені що раз більше в численні князівства руські.

Власть князя була ще обмежена віче⁵, народними сходинами, й присмирювана Радою дружини.

---

⁵ Від слова *вычитати* говорити.

Такий порядок зiставався непорушний аж до знаходу Татарiв. Князiвства уклали ся поволи в групи, вiдповiдаючi тром народностям руським: група Киiво-галицька обнимала область народу українського; група П о л о ц к а область Б i л о i Руси; група Рязаня-Владимiра з Новгородом, котрого незалежнiсть виразнiйша аниж инчих мiст, увiйшла в нарiд велико-руський або московський, змiшавшись з рiзними фiнськими племенами.

Находи Татарiв спучились в 1238 до 1240 р. Влaсть найвища над ордами грабiжними була в руках Ханiв, котрi потребували посередникiв мiж собою а народами пiдбитими. Тому пiдтримували они всюда привилегii князiв противу прав в i ч а а знов рiвночасно прерогативи великих князiв противу прав князiвських й мiст, котрi тяготили, що так сказати, доокiл центрiв.

Й дятого-то Татари пiддержували князiв Владимирa (над Клязмою). Пiзнiйше князi Москви особливо мали ласку у Ханiв. Князi з групи Киiво-галицької, котрi не так легко хотiли пiдверечись воли страшного наiздника, часто падали пiд ударами его гнiву.

Вiд того часу Русь пiвнiчно-схiдна стала зватись Великою-Русею а землi полуденнi названо Малою-Русею.

Князiвств докола Полоцка не засягнув грабiжник й, може бути, дятого они дiстали назву Бiла-Русь. То була одинока Русь вiльна в тiй добi. Помалу она получилась з Литвою й пiддалась єi князям, вiд давна звязаним з князями Полоцка.

Ослаблена вiйною з Татарами, Мала-Русь побачила, що єi область звуужує ся що раз бiльше, а надто ще, як вигасла династия в Галичи. Десь в половинi XIV в. Польща запанувала над Галичиною. В тiм самiм часi Молдавія запанувала над Буковиною й частю Подiля. Прочi України пiдпали пiд владу князiв литовсько-бiлоруських з династii Гедимiна. Тi князi заняли й Киiв и прийняли титул Великих князiв Литви й Руси.

Єднiсть народня України тогди майже знов привертаєсь, та вже не в формi федеративнiй; она сталась феодальною. Та край лишень тiлько схiснував, що освободив ся вiд Татарiв на цiлу сотку лiт перед Русею московською, та що розтягнув ся наново аж до берегiв Чорного Моря,

котрі утратив був вже в X. століттю через набіги варварів, предвістників татарських орд Батия-Хана.

При кінці XV. стол. знову варвари, теперки Турки, нападають край. Русь литовська виперта з побережжя морських; всі міста й села полуденні зруйновані.

В тім то часі ціла полуденна часть Литви дістала вже сталє имя України (на границях). Найвоівнійші пани-феодали, найвідважнійші риболови й пастухи, вільні козаки — тільки они можуть не побоятись жити в тім краю, не страхатись тільких небезпеч, що стрічали при своїх виправах воєнних й торгових до побережжя морських та нерічин богатих рибами, бобрами й лисами.

Конечність боротьби без віддиху та милосерддй против Турків підтримує організацію феодальну в краю. Литва й Мала Русь приведені силоміццю до получения з Польщюю. Аристократія тих трох земель утвердила туку унію в Люблині 1569 р. Коли династія Гедиміна вигасла, Польща бере перевагу в унії й центр житя політичного переносить ся у Варшаву. Україна стає що-раз більше землею пограничною, она перероблюєсь в границі держави польської. Аристократія руська польщить ся аж так, що приймає католицтво. Навіть високе духовенство, получене з аристократическо вязыми родинними, піддає церкву київську під зверхність Папи (Унія в Берестю, 1595).

Суперництво між старою аристократическою, признаваною державою, а елементом воєнно-демократическим козаків, добиваючих ся рівних прав зі шляхтою; суперництво між аристократическою а массою хліборобів, котрих зводжувано що-раз більше до стану невольників; унія в Берестю — то причини того ряду бунтів, котрі заповнюють цілу історію України від кінця XVI. аж до половини XVII. стол.

Громада федеративна козаків на Дніпрі, Січа запорожська⁶, стала, розумієть ся, на переді цілої армії гнетених й збунтованих.

---

⁶ Твердиня паісадована за порогами (cataracts) Дніпра, — передня сторожа колонізацій козацької, заснована в середині XVI. столітя.

Які були наслідки тої боротьби? Козакам українським удалося визволити майже всю свою землю від елементу польського й католицького. Они увійшли вільно "в унію", поставились "під протекцію держави московської." Після угоди, заключеної з Московією 1654 р., Богдан Хмельницький, той гетьман революційний "войска запорожського й цілої малоросійської України", думав на завіжди забезпечити цілість й самоуправу своїй землі, заповнити всі вольности, дорогі козакам.

Марні надії! Необавки, через угоду Андрусівську (1667), Україну поділено між Польщу й Москву. Головна жила області, сам Дніпро, мав від теперки бути границею між двома пайками України, так немилосердно розірваними. Часть полуденну віддано Турції й та часть мала після окремої застороги в угоді, як "вічна пустиня", відділювати посідання трох держав. Земля, засуджена дипломатами на пустиню, була именно Київщина, земля плодородна у всіх часах й нинька одна з найгустіше заселених в Росії. То був удар найпогубніший, як на ціліну, так й на незалежність України.

Через якийсь час автономія козацька держить ся в Гетьманщині" (на лівім березу Дніпра) й в "вольних землях злученого войска запорожського".

Від Петра Великого царям удалось знести й ті послідки вільностей козацьких. В 1765 р. земля Гетьманів взята під владу царську. В 1775 р. навіть Січа запорожська знищена на розказ цариці Катерини II.

В такій мірі, як самоуправа політична України никла перед централізацією царською, маси народні падали чим-раз більше під ярмо аристократів. Старшини, ті давні начальники, вибрані козаками, винесені на шляхтичів московських. Відтак Петербург посилав цілий легіон власителів (помещиків), й віддає їм на вихіснюване з добре роздуманим вирахунком нарід й родючі землі давного козацького краю.

Січу запорожську стрітила така сама доля: она стала добичею двораків "великої Імператриці", она згинула цілком під офіційним переименованем на Ново-Росію, як то сподобалось Потемкінам Січу запорожську презвати.

Петро Великий, Катерина II. Її син Павло I., завдали найнебезпечнішої й найсмертельнішої удари тому нещасливому краю.

Україна східня, на лівім березі, паде ще раз під ярмо чужої аристократії; власителі родимі відлучують ся й відсувають ся що-раз більше від народу. Колись они робились Поляками а тепер перевертають ся в Москалів.

Мася сільські з правого берега Дніпра дальше були під панованем польських магнатів. Міста на ново заселені жидами пішли на дерунство лихварів жидівських.

При кінці ХУІІ. й на початку ХVІІІ. стол. всьо, що лишилось з козацтва, не покидає протестувати. Всьо ворохобить ся против тому поганому теперішньому стану й стає під хоругву Палія, того величного ироя народних переказів.

Через ціле ХVІІІ. стол. хлібороби, підпомагані відважними вояками-січовиками й "Гайдамаками" (розбишаками), не лишають ні одної нагоди до бунту й показують страпну месть на фанатиках конфедератах барських, на поляках лідичах та на лихварях-жидах, котрі мусили хоронитись до Уманя 1768 року.

Цариця Катерина II. подала протекційну руку аристократії польській, щоб її спасти від "нового Хмельницького".

Збунтовані хлопи й гайдамаки, опукані обітницями царського генерала, російського правовірного, були вислані на Сибір або віддані на муки й ласку панів католицьких польських, а ті їх катували та мордували.

Алеж й на Польщу аристократичну прийшла черга, й она впала під ударом тої самої "протекційної руки". Незабавом Катерина II. бере участь в поділі королівства Понятовського. Майже цілу правобережну Україну взяла Россія, одна тільки Галичина впала під пановане австрійське (1773).

Власть політична, яку Польща виконувала на Україні правобережній, зістала зломана; та відносини соціальні, котрі она постановила, лишились такі самі, ба ще й до того часу истнують.

В тій самій порі прилучена до царства австрійського Буковина, котрої північну частъ замешкують самі Українці а котра, здобута в XIV. стол. Молдавсько, підпала була разом з нею в XVI. стол. під ярмо турецьке. Цісарі завели в тій часті України свою німецьку адміністрацію. Треба ще згадати, що Україна, положена на сході Карпатів, вже в X. стол. була під Уграми, котрі тепер представляють красу аристократію.

Збираючи в купу всі ті факти, видно, що історія України характеризуєсь змаганнями народу до інституцій республіканських й демократичних. Але приймаючи удар за ударом, она все назад паде під пановане монархій й аристократій чужих. Що народови тому не вдало ся досягнути й здійснити свого ідеалу, то се сталося задля положеня географічного краю, котрий раз, був на дорозі, кудя переходили кочові азійські народи, а друге, мусів бути в тім самім часі предметом лакомих жадоб великих держав східної Європи.

Така головна причина всіх неудач політичних України.

Україна тепер поділена між Австро-Угорщиною й Росією. Она підвержена багато чужородним аристократіям. Але єі маси народні заховують традиції своєї єдності народної й вздыхають все за своєю незалежністю соціальною, сли вже не політичною.

Народність русько-українська представляє в існуючій хвили цікаве й рідке з'явище. Єі людність складаєсь з найменше 17 мільонів хліборобів, до котрих прилучує ся ще мале число учених, сумлінних патріотів й народолубців. Той стан дає особливий характер літературі, тепер забороненій рядом російським.

Найбільший скарб літературний України в її народній устній поезії. На ню складають ся переклади, пісні, оповідання, приповідки, переховувані в пам'яті селян. Ту нарід український не стоїть низше жадного народу в Європі; єго поезія лірична одна з найзнаменитших, як з настрою так й многоти утворів. Поезія єпічна України а перед усім єі поезія історична не найде суперників, хіба в літературах сербській, испанській та новогрецькій.

Від дружин аж до найновіших пригод, таких як революція угорської шляхти (1848), революція шляхти польської (1863), знесене

панщини в Галичині (1848), визволене крестян в Росії (1861), всі ті головні хвилі історії краю відбивають ся в поезії українській⁷.

От як думає про поезію народню України німецький поет Боденштедт. "В ні котрім краю, каже він, дерево народної поезії не видало плодів так добрих; нігде дух народу не чує ся в цілій своїй ясности живій, як в піснях народу українського. Зрушуюча туга, сполучена з чуттями дійсно людськими, заповнює пісню, котру співає козак, в своїм краю вигнанець! Єго пісні любовні знаменують чуткість, котрій товаришить мужеська сила. Они визначають ся як делікатністю так й чистотою. Мусить ся признати, що той, хто може співати такі пісні й в них любоватись, не може находити ся на низькім ступени розвитку духового. Про оригінальність ідей, пісні народні України, що до форми, ріжнять ся мало від творів ліричних країв західне європейських. Ту видко пановане жінки й, в загалі, історія України характеризує ся многими знаменами, належачими до лицарського світа з середного віку."

Не менче займаючою здаєть ся нам гадка д. Буслаєва, професора московського, про нашу поезію епічну.

"Поезія малоруська наді все богата в пісні історичні або думи, котрі припадають на XVI й XVII століте. Они з поколінь в покоління переховують память боротьби козаків против Турків, Татарів й Поляків. Они оспівують діла лицарські козаків лицарів й їх гетьманів.⁸ Під тим зглядом поезія українська являєть ся головним доповненєм поезії великоруської, багато убожшої в перекази історичні. Дума українська дає нам понятє о високім ступени, якого могла достигнути

---

⁷ Не рахуючи двох збірок, ми задержимось хвилю над виданнями тільки з останніх 20 літ. Вистає згадати про чотири величезні томи пісень, зібраних на Україні австро-угорськїй, й упорядкованих професором Головацьким; три томи пісень з України подніпрянської, видані д. Чубинським; один том Рудченка, котрий між инчим видав два томи народних оповідань; напослі один том оповідань й переказів, виданий дві пізнати французькому світови деякі епічні й історичні поеми, співані Драгомановим. Пісні історичні видавали й обяснювали дд. Максимович, Костомарів, Куліш, Антонович й Драгоманов. Всі ті видання творять разом цілину 10.000 сторін.

⁸ Професор московський не згадує про пісні, котрі опливають зруйноване Січ, загарбане сі земель "генералами московськими" й закріпощене селян як Россією так й Польщею, котрі пісня народня порівнює з "чорними хмарами".

фантазія народу, розвитого й піднесеного своїм історичним життям. (То значить свободою, котру видерли давно Великій Руси князі московські!)

Проф. А. Рамбо, в своїй "Rissie epique" селянами українськими. Що до повістей прозаїчних, то ось що о них думає той самий автор:

"З тих повістей й простих оповідань, повідає д. Рамбо, ліпше ще, як зі співів епічних, можна собі представити характер малоруський, того духа, раз веселого й злющивого, як повість о полі й попади, то знов понурого, як історія о умерци, страстного для виборювана справедливости й свободи від панів, привязаного до давних забобонів, як до пам'яті о давних богатирях, духа, що пускає в розгін свою уяву, запалюєть ся охотно висліджувати Жар-птицю або Прекрасну Настасю. що відбиває в своїй нескінченій різнородности фантазію задумчиву Німеччини, дотепну живість народів полуденних, мелянхолю гумористичну Велико Русів й про то всьо, задержує своєю власну оригінальність. Дійсно, Мала Русь ріжнить ся й від Росії й Німеччини, й Угрів й полуденних Славян, зазичуєть у всіх й віддає по своєму всьо то, що зазичить." (*Revue Politique et Litteraire* . "La Petite Russie. Traditions, recits, ouvres d'art populaires.")

Историк "літератур славянських" д. Talvi и критик "Athenaeum" и "Saturday Review" виповідаєть майже тими самими словами. (Athenaeum, 1875, N. 2444; Saturdae Review, 1875. June 5.)

Розглянувшись в авторах славянських, можна би зібрати цілий том подібних цитатів. Щоб кінчати, ми дамо ще слово д. Бєлінському, писателеви московському, славному закладчикови поважної літературної критики в Росії.

В своїй розвідці о "Слові о полку Игоря" Бєлінський говорить тими словами:

"Слово о полку Игоря показує в спосіб добре виразний своє полуденне походження. Приемні форми его языка пригадують теперішнє нарічє Малої Руси. Але що найбільше промовляє в хосєн українського походження С л о в а , то спосіб життя-буття народу, котрий там описуєть ся. Є щось солодкого, честного й людського в поспільних відносинах діячів в поємі. Всьо каже вам думати про Русь полуденну, де находиться дійснощось так людського й так благородного в житю родиннім, де відносини полів опирають ся на привязаню, де жінка має свої права. То дійстне противенство того, що дієть ся в північній Росії.

Відносини родинні ту відзначають ся грубостю; жінка зведена до стану домашнього звіряти; шлюби нема в подружжю. Порівняйте спосіб життя селян Мало-Россиан з способом життя міщан, купців, а по часті й других верств Московщини, а ви пересвідчите ся, як ми, що Слово о полку Игоря полуденного походження.

"Барви поезії й складу, прикмета лицарської відваги, яку там додачуємо, всьо зближує Слово о полку Игоря до пісень козацьких Мало-Россиї... Мало-Россия творила організм політичний, де кождий жив житєм громадським (*de la vie commune*) в ній розвивавсь як на вольнім воздуху. Одиниці дуже добре знали справи своєї вітчизни й брали їх до серця. Поезія народна України відбивала вірно жите историчне краю. Кілько то поезії в тій поезії! (*Былинский, Собр. Соч. IV, 89, 236*)

Поезія народня такої стійности, мусіла видати без сумніву літературу знамениту; колиж стало ся инакше, то пішло з обставин політичних, котрі не давали Україні уладити собі організацію народну вільну й независиму. Однакож, при всіх историчних перешкодах, література українська дала нам багато многоважних пам'ятників.

Література в східній Європі родить ся з появленем християнства, а оно було введене до Києва аж при кінці X. віку. Письмо святе, давно уперед переведене на мову болгарську, впровадили проповідники. Перша книга, знана в Києві, була написана в язичі народи чужім, хоть посвояченим з тим, яким він говорив. Той язик церковний стояв на заваді уживанню народної бесіди в літературі. Тимчасом від XI. стол. в Києві, а відтак й в инчих землях, передовсім у Володимірі на Волини, в Галиччи, Чернигові появляють ся Літописи. Слова й форми народного язика починають проглядати крізь язик церковний; релігійна догматична повість часто перервана оповіданнями воїнними, бесідами, розмовами, народними оповіданнями, приповідками, згрященем повістей епічних, навіть стихами. Така передовсім волинсько-галицька літопись; она свідчить о яким таким знатю класичнім. Видко, що автор знав Гомера.

Московський професор д.Соловєв висловлює таку гадку о літописях української Руси: "Оповідане полуденного літописця ріжнить ся від новгородської літописи багатством дрібниць, мальовничим складом, живостю, артистичним характером, можна навіть вповісти.

Волинська літопись визначає над всі поетичною формою. В ній мусить ся видіти вплив полуденної природи, вдачу полуденного народу. А звернувшись до літописця з Суздаля (першого осередка країни, котра пізніше стала Москвитиною), то він сухий, й не може загладити тої хибі силою народної бесіди новгородської; він розволікає, а не має характеру артистичного, властивого літературі полуденній.⁹ Дух філософічний літописей показує такі самі ріжниці. В північних літописах (Суздальська, Владимирська, Московська) видко відпечатку релігійного містицизму, тимчасом в літописах Київських й Галицьких являєсь живий дух народний. Літописи полуденні стають багато частіше в обороні справ народних а ніж князівських.

Тії літописи, ріжні твори літератури релігійної й моралістів з XI — XII віків, наконєць Слово о полку Игоря¹⁰ бувають загально уважані як безпосередні попередники історії й літератури держави царської, Карамзинів, Пушкінів й инчих. В тім добачне вплив ідей рядового централізму на наукові висліди. Но тому коло п'ятнадцять літ проф. Буслаєв доказав нестійність всіх понять унітаричних історії літератури старої Руси.

Була б отже льогіка, шукати початку велико-руської літератури в містах північної Росії, колись свободних, а передовсім в літературі республік Новгорода й Пскова. Що до Літописи Нестора, Слова о Полку Игоря итд. итд., ті твори були безпосередне шюдами місцевого життя міст старої України. Ті твори чинять отже початок української літератури й мали тільки посередне вплив на північну Росію.

Характер літописей полуденної Руси, тес, що ми знаємо про існування шкіл в Києві й на Волині, якийсь ступень образования князівського, бо ж деякі князі знали більше заграничних язиків, навіть латину й греку, їх бібліотека, їх часті взаємини з чужоземцями, — все то дає нам право виповісти, що Русь тогдішня, передовсім Русь полуденна не стояла в нічім в роботах культурних по заду країв західно-європейських. Таа Русь не мала нічого спільного з Москвитиною з XV. й XVI. віків, після котрої звичайно судить ся всіх инчих Руссів.

---

⁹ Истори́я Росси́и. Т. III. 151.

¹⁰ Є французький переклад тої поеми. Гл. критяку д. Рамбо "La Russie epique".

Не знаючі історії Московщини, не могли б собі навіть справедливо представити ходу цивілізації на сході Європи. Аж до XVIII. ст. Москва була дійсно майже в варварським стані; наука там завелась аж около доби Петра Великого, під прямим впливом ряду. А хибно було би думати, що так само було у всіх Русях, а надісе в західній й південній Русі.

Розвитку цивілізації в Білій Русі й Україні не перервали напади татарські ані цивілізацію не накидали власти; товариство цивілізувало ся само з себе, з свого власного почину.

Татари найшли в Москві цивілізацію ледва в зароді, й Москва двигала їх ярмо довше ціле столітє ніж инчі Русі. Коли, за протекцією Ханів, вона почала вершити над рештою князівствами північними, Москва розвалила республіки Новгороду й Пскова, пригнітаючи тим самим ударом культуру велико-руську з XV в.¹¹

Цілком инакше діялось на Україні й наслідки були також цілком инакші. Збурене Київ мусіло, розуміється, зробити коротку застою в поступі цивілізації української; але традиції давньої цивілізації були надто сильні, щоби могли загинути. Від XV стол. поступ літературний починає різко показуватись як в Україні так й в Білій Русі. Той поступ ставав ся що-раз більше значний, передовсім по організації в тім краю (в XVI. стол.) магістратів й цехів ремісничих, подібних до цехів в Німеччині й инчих краях європейських.

Міста Львів, Луцьк, Острог, Київ показують в XVI. ст. всі признаки "Відродін" європейських; думки реформації там заходять за пропагандистами Кальвінізму й Соцініанізму. Між членами корпорацій міщанських подибують ся люде, знаючі латину й греку: шляхта видає "опікунів науки". З одного боку творять ся релігійні братства, а з другого боку повстають школи й друкарні. Друкуються

---

¹¹ Є добірна прія д. Бусазва, котрою той моск. проф., опираючись на творях вед. р. літер. з XIV. й XV. вв., дуже ясно показує "варварство й протавнародню політику Москва й справедливу ненависть всіх старих великоруських міст, Новгороду, Пскова, Твері, итд. против того полутатарського становища."

книги церковні а побіч них спотерігаються в XVI. ст. переклади "Біблії" на язык зовсім народний.¹²

Підручники славяно-руської граматики й історії лагодяться для шкіл. Ученики укладають стихи, дають представлення містерій, помішані з комічними інтермеццями, — зароди, котрі більшають до правдивих штук театральних.

Рух літературний приймає розміри правдиво поважні.

Європа присилає нам багато новель, легенд, байок; вони перекладаються й захланно читаються.

Боротьба против унії католицької (1595) та бунти козацькі додають літературі ще більше життя й страсти. Спорі релігійні, не обмежаючи ся виключно на питання, котрі тільки релігії дотикають, переходять й до питань політичних, народних й суспільних, питань сучасних.

Стихотворство політичного й соціального характеру й устна поезія кобзарів (народні рапсоди) оспівують побіди козаків. Релігійна драма перетворює ся під впливом подій, й наслідок з'являє драмою чисто політичною, котрої головний діяч Богдан Хмельницький. Літописи й Памятники козацькі долучуються до тої цілої нової літератури. Сполученими змаганнями ремісників, попів й козаків братська київська школа перетворюється в Академію, а доокіл неї групуються другорядні школи по різних містах. 1658 р. заключено угоду с Польщею, щоби заложити в Україні два вільні університети й запоручити свободу науки, друку, гімназій, колегій... інституцій, котрі з тяжка відповідають понятю, яке публіка європейська звикла мати о козаках.

В XVII стол. Україна стала ся зрищем безконечних війн, котрі вела Московщина, Польща й Турція. В подібних обставинах проекти з 1658 р. не могли, розуміється, виконатись. А претяг вже існувавші школи не повпадали. Ба що навіть, вони розвивалися.

---

¹² Євангеліє, зладжене в Пересопниці (1556 — 1561) подає цікавий примір таких проб.

Діти козаків, ремісників й поїв йшли на науку в школи західної Європи давно уперед того, ніж Петро Вел. взяв гадку висилати туди москалів.

В січі запорожській були козаки, вміючі по латинськи. Вони пускалися в дороги за границю й знали надівсе Венецію, навіть Францію й Голляндию.

Московщина, кинена в рух духовий при кінці XVII ст. найбільше через Петра Великого, дістала своїх перших вчителів зі шкіл українських. Цар-Реформатор обложився ученими з Руси полуденної й аж до 1754 р. в его державі не було єпископа московського роду¹³.

Коли учені з Руси полуденної покидали тим чином свою землю, їх література мусіла, розуміється, клонитися до упадку. Централізація держави, котрої Україна тогди починає бути частина, добила в XVIII стол. всі місцеві інституції й то спровадило насильне винародовлене самої полуденної Руси.

Ми виділи, як Україна стратила автономію в XVII. стол, в тій самій добі царський ряд наказав перевести на московське права Українські. При кінці того століття ряд заборонив народного язика у висших школах а на початку XIX. стол. з настановленем в Петербурзі міністерства публичної освіти, язик малоруський вигнано навіть з початкових шкіл.

Взявши під свій заряд краєві справи, ряд майже не дбав за них. Проекту дослідного гетьмана малоруського, Разумовського, котрий в 1760 р. гадав заложити універзитет на Україні, не виконано. Універзитет в Харкові заложений аж 1804., в Києві аж 1833., в Одесі 1865. а тимчасом в московській Русі ряд заложив універзитет в Москві 1755, в Петербурзі 1819. а в Казани 1804 р.

---

¹³ Поминімо цитати бібліографічні, котрих би було дуже багато. Зазначімо тільки, що дві третини писем, котрі офіційні історії літератури перед Петром Велик. рипишують Росії, належить до літератури української. Половину того всего, що понаписувано за царствования Петра Великого в новім язичі, зближаючим ся до говору московського, уложили Українці поселенні ся в Московщині.

Зазначімо відтак, що багато літературних діл Мало-руських знищили католики в XVII й XVIII ст., га що багато літенисей козацьких поминімо мовчки офіційною історією руської літератури.

От такі то причини упадку освіти й літератури на Україні та винародовлення висших красних верств.

Однако, під впливом ідей реалізму, демократизму й націоналізму XIX в. Україна почала свою літературну віднову. Боязка идиотантна в перших своїх постах українська література приймає знов наконєць свій характер й то разом політичний й соціальний.

Котляревський, Гоголь-батько, Гулак-Артемівський, Квітка й другі сотворюють в перших трох десятиках нашого століття нову поезію, нову літературу, новий театр, а то в мові малоруській народній, зрозумілій найпоєднішому селянинові*)¹⁴.

В тій самій добі, Ходаковський, Цертелєв, Максимович, Срезневський, Лукашевич, Бодянський й інші зачинають видавати збірники народної устної літератури й тим чином знов привертають честь студиям языка народу українського.

Короткі начерки історії української, з котрих перші видання появились при кінці XVIII. стол., стають точкою виходу роботам історика Бантиша-Каменського, котрий, около 1826 р., показав світові свою історію України, написану, правда, в офіційнім державнім язичі. По 1840 р. професор Бодянський зачав оригінальне видавництво козацьких літописе й.

Від 1836 р. той рух літературний дає вже видимі наслідки. Стало видко, що у професорів й учених харківських будиться думка конечної народної віднови України, як не політичної то найменше літературної.

Професори Метлинський й Костомарів, найголовніші представники того руху. Оба вони вишукували й громадили пам'ятники народної літератури та ладили оригінальні поезії й переклади класичних західних поезій на малоруську мову. Костомарів до того написав дві драми історичні.

---

¹⁴ Література українська робила сильне навіть впливе на літературу московську як реакція против псевдо-класицизму московському та против цілій царсько-двірської літератури. Пізнійше, она була підставою тому великому реформаторови російської літератури, Гоголеви-синові, котрий, хоть малороссиянин, писав в язичі московським. Малоруські повісті писані тим дуже талантливим чоловіком були першим оказом роману з народних звичаїв й заслужили реал'ну школу в Росії.

Сатири на виспії верстви в краю, котрі відчувалися простого народного житя; сатири на салдатів, державних урядників, на Москалів; пісеньки, де малюється наївна любов селянина, посвячене люду, чутя релігійні, терпіня сиріт й робітників; — такі були в загалі предмети, котрі найрадіше писателі й поети малоруські обрабляли. Тепер долучуються ще до того згадки про рицарство удалство давних козаків, про страчену свободу та про боротьби против... Турків й Поляків.

При кінці третого десятка сего столітя, всі ті думки, всі ті предмети розвив Шевченко, найбільший поет України¹⁵.

Тарас Шевченко (1809-1861) син люду, в цілм значінко того слова. Більше, як хто, він заслугує на титул народного поета. Він уродивсь невольником дідица з київської губернії. Сирота по батьку й матери від дитинячих літ витерпів багато мук по вандрівках, на котрі пустився, щоби виобразуватись й научитись малярства. Будущий поет мусів перебути всі лиха. Він був послугачом одного богача-дідица, котрий якось раз постановив вислати го до Петербурга, надіючись, що "послугач" зможе му своїм талантом приносити значні доходи.

Прибувши до Петербурга, Шевченко познакомився зі своїми земляками, учениками Академії птук красних, був представлений славному малярови, Брюловови, котрий, с помічю поета Жуковського, подав Шевченкови спосіб "викупитися" з неволі за суму 2.500 рублів.

Зараз опісля Шевченко, укінчивши науки в Академії, видає 1840 р. перший том поезій українських під наголовком "Кобзарь."

В его "Причинні й", "Т о п о л і" описується нещаслива а ревна любов молодой дівчини; его "Катерина" будить плоть в читаючим, розказуючи ему, як офицер московський допче ногами посвячену любов дівчини-українки; его "Наймичка" апотеозує посвячене матери, котра мусить підкинути свого сина, але ціле жите служить за наймичку в тій родині, котра єі сина підняла; его "Перебендя" говорить нам о

---

¹⁵ "(Німецька публіка може ся того дізнати з брошюри д. Обріста "Taras Grigoriowitsch Schewitschenko, ein Kleinrussischer Dichter" (Czernowitz, 1870).

Французи, дізнає на відомість о тім поеті вийдуть її в добірній статі д. Дюрана (Revue des Deux Mondes, 1876). Тах статя зладжена при нагоді появи повного видання творів Шевченка, в Празі. (Кобзарь. Прага. Грєгр. 1873-1876).

нещастях, які творить для людей недостача братства; "Гетьман Г а м а л я" розказує нам боротьби Козаків с Турками, котрі забирали Українців та заневолювали; "Гетьманова Тарасова ніч", "Гайдамаки" розповідають боротьбу, підтримувану селянами против своїх утисників, Поляків; наконець йде ціла маса поезій ліричних, з котрих кожда, то сльоза сточена на звалищах рідної землі української, покиненої на деспотизм панів як своїх так й чужих, то зітхнене з груди народолюбця, оплакуючого марноту минулих боротьб, то поклик до деспотів й панів, щоби вони навернулись й получилися з народом. Такий зміст перших видань "Кобзаря."

Коло 1845 р. поет, ставши вже на завсігди славним, осів у Києві, де познакомився с професором руської історії Костомаровим й молодим етнографом Кулішем. Нема сумніву, що поет мусів повліяти на тих двох учених своєю любовю до люду, своєю невмолимою ненавистю до неволі, в якій тогді ще жили его питомі братя й сестри.

Костомарів туряв в тій порі о реставрації України по думкам, котрі характеризують рух всеславянський: Чехів, Сербів, Іллірійців й инчих. Він відкрив ті думки Шевченкови.

Костомарів й Шевченко постановили утворити в Києві тайне товариство всеславянське під назвою: "Кирило - методієвське братство".

Яка була ціль, програма того товариства?

Робити задля освіти українського селянина, задля его освободи з неволі. Робити задля сполученя всіх Славян в одну величезну федерацію.

Але тее всеславянське сполучене, зрозуміне в Києві, ні крихти не подобало до проектів Москалів, котрих загально в Європі мають за одиноких представників руського всеславянства (панславизму).

Костомарів й Шевченко не допускали зовсім в свою програму цілої византийської нетерпимости в річах релігійних, ані верховодства одного народу над всіма инчими — коли тимчасом оба ті понятя, рівно несправедливі, увійшли в замисли всіх московських всеславянців.

Всеславянство українське ціле висказав Шевченко в своїй поемі "Гус", присвяченій всеславянцеві чехови Шафарикови.

Поет український виголошує такі бажання:

"Щоб усі Славяне стали добрими братами!

"Щоб вони стали синами сонця правди й Єретиками, "Оттаки-ми, як констанцький Єретик великий!

"Щоб вони тим подарували мир мирови й славу во віки!

Зрівняйте тую поезію з апотеозою д. Хомякова до орла московського, котрий покликаний давати "своїми громами права цілому світові", то ви порозумієте цілу різницю між всеславянством київським а московським.

У Шевченка ніяк не було гадки ставити державу Николая на голову сполучених славян. В своїх поемах "Кавказ" й "Сон" він засуджував туя заборчу політику, котра пожирає народи, він засуджував політичний деспотизм й адміністративний сервілізм, котрий робить народи німи.

"Од Молдаванина до Финна

На всіх языках все мовчить" каже поет!

Неможна краще схарактеризувати царство Николая.

Шевченко мав велику ненависть найпаче до привілегій панів й всякого суспільного заневолена. Тая неможлива ненависть поета виражена в цілій серії поезій. В язиці, нагадуючим язык біблійних пророків, наш поет предвіщає панам месть божу й людську.

Шевченко й его приятели були релігійні, та їх релігія не мала ні троха тої правдивости й ніби побожности византийської; було то радше християнство а la Ляменне (Lamennais).

В "Неофітах" Шевченко оспівує славу перших християн, котрі сильно опирались римському деспотизмови. Его поезії "Святі Царі" (Давид, Володимир й т. д.) показують протестантський лібералізм; а поема "Марія" то историчний нарис життя "Пресвятої Діви", представлений з точки людського погляду.

Приятелі Шевченка не могли ухибнути переслідувань. 1847 р. зробив на них донос студент, син офіцера тайної поліції. Потому, один з приятелів Костомарова д. Юзефович, помічник куратора, київського округу, видав в руки поліції его розвідку о славянській федерації.

Шевченко, Костомарів, Куліш й декотрі інші зістали вигнані в губернії віддалені від Квіва.

Наш поет мусів більше терпіти ніж его други; его засудили на салдацьку службу в батальоні, стоячим на берегах аральського моря й окремим розпоряджінем заковано постови писати й рисувати.

По девятьох літах того невиносимого вигнання Шевченко, в тім самім часі й Костомарів, дістали амністїю, 1857 р.

Доба 1857-1862 р. була доба лібералізму, котрим теперішній цар заповів своє царствованє. Прихильники обнови України хіснували с того, щоби упорядкувати свою працю. В тій добі появляють ся твори українських поетів; д. Куліш пораєсь коло нових видань народних авторів; наконєць появилсь місячник "Основа". Прозябають нові таланти, між котрими пані Маркевичка (Марко Вовчок) бере перше місце. Сі оповіданя дишуть горячою любовю до селян. Публика російська приняла їх впрочім дуже прихильно й мож вповісти, що на передудни висвободи селян тєє діло п. Маркевички грало ролю "Дядька Томи".

В серії монографій Костомарів оповідає найцікавійші епізоди з історії України XVI, й XVII. стол. Решта роботи той історик посвятив історії народній народностей руських й т. д. Костомарів доказав вязи, які истнують між історією полуденної Руси а історією міст й країн вільних старої Руси перед сотворенем московського централізму.

Всі українські народолубці молоді й старі, кидають ся до роботи, збирають пісні й слова народні, починають роботи над словарем. Та на сей раз вони перейшли границі літературної забавки. Тепер, народна школа, наукові й людові книжки, головний предмет заходу Українофілів. Куліш й Шевченко оба ладають по однім букварі (1858-1860). Р. 1859 молодіж київська, харківська, полтавська, чернігівська й инчих міст, заводить школи недільні, безплатні для робітників: на

непасте, та ця робота не довго тривала, бо ряд позамикав всі такі недільні школи вже 1862 р. у всій Росії.

Підбуджені Костомаровим его товариші роблять складки на видавництво цілого ряду научних книжок, з котрих кілька появилось в Петербурзі й Києві 1862 р. Перевід Євангелія, вийшовший з під цензури Академії наук мав незабаром піти під прасу.

То була доба освободи крестян й приготови до инчих реформ. Доба політичного й суспільного руху, породженого в російській обществі новими потребами. Доба польського руху, — доба непевности для ряду.

Українська молодіж займалась всіма тими політичними, суспільними й національними питаннями. Молоді люде, належні до шляхти, осідають по селах, живуть між мужиками й беруть си до серця їх скарги на надужитя властителів й державних урядників, котрі старали ся, що сили-можности уменчати й так нужденні куснички землі, що ряд призначував для освободжених селян.

На правім березі Дніпра народні й демократичні бажання України ударились против польських патріотів, котрі хотіли відродити Польщу в границях, які той край мав 1772 р.

Польські й російські пани ("власителі") наробили крику на "хлопоманію українськ у", котра хотіла, як они говорили, відновити часи Богдана Хмельницького. Доктринери московської централізації видали війну українському сепаратизмови.

Агітації п. Каткова, редактора Московських Відомостей, его безнастанні доноси обудили ряд: 1861-1862 р. деяких молодих людей, найбільше учителів, вигнано в оддалені губерні.

В 1863 р. ряд наказав друкувати по малоруськи книги релігійні, книги науково популярні; наказав вживати мови української в початкових школах! Зараз відтак Синод заборонив "людового говору" проповідникам церковним. Цензура ставала що раз острійша, навіть до праць наукових й до всього, що тикає питань етнографічних. Три четверги українських проектів розбились в Росії.

Русь австрійська давала Українцям поле до діла, тим радше, що в Галичині проявився рух.

Ми сказали, що в Австрії є над три мільйони Українців або Русинів (Ruthenes), именно в Галичині. Ту, через цілі два послідні століття церковні школи переховали традицію полуденно-руської літератури а в 30-их роках зачались відродити під впливом рос-сійської літератури. 1848 р., щоби спаралізувати рух польський, австрійський ряд дозволив Русинам утворити політичну партію, цілком народну, котра, річ ясна, розвилась, дякувати конституції, обвіщеній 1861 р. Появились дзєвники руські урядові й незалежні, позакладались політичні й літературні товариства. В тій самій порі перейшли початкові школи в руки руського духовенства; нарід дістав право закладати свої гімназії; на львівськїм університеті створено кілька кафедр в руськїм язичі. Конституція проголосила урядове рівностоянє всіх народностей, між инчими й народности руської.

Але ряд австрійський почав незабавом робити реакцію. Без сумніву, конституція октроювала вже дещо Русинам, й їх права дістали обезпеку. Центральний ряд побачив, що мусить мати зглядь на Русинів, щоби переважувати польський вплив. З другого боку, ряд боявсь прихильности Русинів до Росії й мара всеславянства силувала го опирати ся на Поляках. В тїм фальшивім положеню австрійський ряд почав політику гойданки, раз в хосен Русинів, другий раз Поляків й їх верховодства.

Тая політика богато начинила лиха й одним й другим; она спинила правильний розвій житя кранни, замешканой двома народностями. В 1867 р. після вислову одного міністра "віденський ряд посвятив Русинів Полякам", ставляючи їх під зависимість польської адміністрації. Надівсе невдоволені Русини з утиску, якого допускаєть ся польська Рада (школьна) на краєвих школах.

Та про все тєс, в тих послідних роках, Русинам, австрійським Українцям, повело ся прийти до деяких важних набутків: в Галичині появляєть ся 10 періодичних часопись руських, є одна повна гімназія з професорами-Русинами й чотири кафедри на університеті. Чотири літературні товариства видають шкільні підручники й велике число инчих книжок. Між виданнями в руській мові є багато, о котрих годить ся згадати, на примір: праці историчні д. Петрушевича й проф.

Шараневича, проф. Ом. Огоновського, праці статистичні д. Навроцького, поезії й оповідання д. Федьковича, Франка, Павлика¹⁶. Часописьма галицькі мають вже співробітників з поміж писателів російської України. Правда, що виданням в руській мові ще багато нестас, та вже на всякий випадок, вимінки відроди української літератури в Галичині забезпечені й кадри відновників ростуть безупинно¹⁷. декотрі нові поети й писателі Українці російські, зачали свій писателський завід в Галичині в ту нещасливу пору, як печати українській наложили каганець у Росії. Перше місце межі тими писателями належить ся д. Нечуєви, повістяреви.

Від 1863 р. українські писателі в Росії не могли нічого инчого вже робити, як видавати старі документи й етнографічні матеріали. Російський ряд мусів сам брати в опіку деякі з тих праць, бо ему потрібно було наукових доказів, щоби довести марноту польських претенсій на Україну. Й ось для-чого російський ряд, гнетучи бажання українців-автономістів, настановив вже 1843 р. археологічну комісію в Києві. Тая комісія видала від 1861 р. більше, ніж 10 томів документів до історії козаків українських від XVI. по XVIII. вік. (Під редакцією зразу проф. Іванішева, відтак проф. Антоновича).

Виданнями етнологічними зразу займали ся поодинокі люде: про збірники Пісень й Оповідань вже була згадка; Приповідки видав Маркевич; Музику народню Лисенко й Рубель; Орнаментику пані Косачева¹⁸.

Потому Товариство географічне скт.-петербурське вислало етнографічно-статистичну експедицію на Україну на правому березі Дніпра; праці тої експедиції, упорядковані д. Чубинським, складають ся з 7 великих томів, з котрих 5 вже появилсь (1872 — 1877). 1873 р. ряд потвердив заложене одної секції згаданого товариства в Києві. Тій секції удало ся оголосити печаттю три томи своїх робіт (1874—1876). Всі ті видання збудили увагу учених російських й заграничних а зїзд

¹⁶ Федькович, Франко й Павлик селянського роду, як Шевченко.

¹⁷ Того не мож вповісти о угорській Україні, де народний рух ледво почався та де поліція сконфіскувала 1877 р. в Мункачи у одного руського вчителя Збірник народних українських оповідань, упорядкований Драгомиловим, а навіть діла Пушкіна, Тургенєва й т. д., як діла панславистичні й нігілістичні!!

¹⁸ Гляди Рамбо, La Russie еrique й его статью в Revue Politique et Littéraire, 1876, число 26. La Petite Russie

археологічний в Києві 1874 р. умів оцінити їх ще ліпше. В справозданнях, оголошених тим зыздом, надібують ся між инчими витяги з Євангелія пересопницького, уложені д. Житецьким, автором діла: "Історичний очерк малоросійського звукословія", увінчаного Академією скт.-петербурською (1876.), й взорці народної орнаментики, упорядкованої д. Волковим.

Впрочім англійський критик Історичних пісень українських, виданих професорами Антоновичом й Драгомановим, добре ознакомпений з теперішнім станом Росії, так повідає: "Let us trust that neither local jealousy nor official narrowness will impede the complete fulfilment of an undertaking which sought to be regarded as a meet subject for national pride".

Боязнь англійського критика усправедливилась. Цензура зм'ягчила свою остроту тільки на короткий речинець (1873—1876) й пропустила по-при етнографічні київські видання деякі оповідання й романи в язиці українським, також науково-популярні книжки й одно дільце релігійне. А як потрібні були публіці такі видання в українській мові, то показуєть ся з того, що їх число в Києві, зрівняне з російськими виданнями, піросло з 4% (в 187²/1) на 23% (в 187⁴/5). Нараз, царський указ, котрий ми повторили, положив кінець тому зростови. А прецінь, послідні видання, заборонені цензурою, були зовсім невинні; то були, на приклад, — "Дітські пісні" й "розкази": "про землю та небо", "про сили земні", "про холеру": "про козаків та турків" й т. д. Видання українські не могли бути небезпечні, тим більше, що цензура російська була сурова навіть на пануючу літературу; она палила такі книги, як "Природна історія сотворіння" Г е к е л я, "Левіатан" Гоббза (Hobbes) й проскрибувала Вольтера (его "Essai sur les moeurs"), Дрепера, Леккі й др. По провінції, тая цензура воювала ще суровіше, як у столицях.

Тяжко витолкувати, з яких мотивів цар видав свій указ. — Декотрі нагадують книжки на українській мові, видані в замислі соціалістичної пропаганди. Але тая пропаганда ширить ся тепер на всіх мовах. Зрештою, соціалістичні книжки на українській мові не видають ся Росії, але в Австрії й Швайцарії й їх число, по указі, з кожним днем більшіє. Той указ знищив видавництво в Росії книжок на мові українській, котрі були цілком нешкідливі; ось чому-то той указ подвійно дурний й показує, аж як далеко може зайти деспотизм, полиханий національним централізмом. Може бути, він також під интриги

декотрих доносчиків та завзятих адміністраторів. Тая послідня догадка здасть ся нам дуже підставною, бо указ опер ся на справозданку комісії, постановленої підчас пробування царя в Києві, в осени 1875 р., як раз тогди, коли цар казав з посади одного професора університетського, котрий займав ся виключно етнографічними студіями свого краю й в тім самім часі оголосив кілька критичних уваг до чинності міністра народної освіти, графа Дм. Толстого. Той, олючений за свою самолюбубу, пімстив ся на професорови й зробивши на него донос цареві, зістав именованый членом комісії української літератури. Царська комісія складала ся: з шефа жандармерії й тайної поліції, генерала Потапова, міністра внутрених діл, колись шефа жандармів, генерала Тімашева, міністра публичної освіти, гр. Толстого, й тайного совітника Юзефовича, що зрадив д. Костомарова. Комісія, зложена з таких лиць, предкладає цареві розв'язати київську географічну секцію й вигнати з України, з забороною мешкати у столицях, двох членів тої секції Драгоманова й Чубинського. Так то й вона уложила той указ.

Склад тої комісії й осередки, предложені нею, можуть дати понятє о юридичнім положеню літератури в Росії.

Ступінь моральности письменників в тім краю обяснить ся отсим фактом: В хвилі, про котру йде бесіда, як в 1863 р., доносчики з літератів й учених попереду вже накликують міри, приняті рядом.

Тим разом доноси виходили від Києвлянина, редагованого проф. В. Шульгином, за субсидією міністра публичної освіти, від Г о л о с а, в котрого редакції бере уділ п. проф. Більбасов й кілька его товаришів, будущих борців російської націонал-ліберальної партії; від Русского Вѣстника в Москві, видаваного професорами Катковим й Любимовим; від київського професора Гогоцького, від голови київського славянського комітету, Рігельмана й инчих. Доносчики могли свобідно порати ся з своїм реміслом, бо честні газетчики уперто мовчали.

Такі то наслідки впливу, який має стан політичний в Росії на письменників та учених. Такий то стан преси в Росії! Та ми вже більш не вернемось до тої річи. Будуть, без сумніву, на конгресі представники пануючої літератури в Росії; й вони ліпше нас, знати будуть вповісті, в якім положеню вона находить ся.

Ми вернемо ся до указу, що проscribeував полуденно-руську літературу.

Ряд забив пропаганду відомостей людських між народними масами. Послідніми роками розкинено десятки тисячів українських видань. В 1874-76. три чверти тих видань були посвящені на популяризацию науки. Всі приятилі пропаганди наукової й демократичної літератури мають обовязок протестувати против учинку, який сповнив всеросійський ряд.

Але конгрес парижський має одну спеціальнішу ціль: ціль заобезпечити літературну роботу й поліпшити стан літератів.

Непотрібно доказувати, що заборона літератури української ударила погубно на літератів українських.

Тому то ми уважали потрібним подати реферат конгресови й представити ему историчний нарис проscribeованої указом царським літератури.

Всьо, що людська праця могла б сотворити в українськїм язичі, проscribeовано на будуще в європейськїй державі!

Письменники полуденної Руси мають вибирати: або замовкнути або мусіти покидати рідну землю и йти під терпимі владі чужих рядів, або конечно находити спосіб, пересилати потайно свої рукописи за границю й мочи за тее відпокутувати вигнанем. Бо всякий, що приносить з собою книжку печатану по малоруськи, маючий у себе малоруську книжку, хочби се було и Євангелие, підпадає такїй самій небезпечі.

Ряд вже відобрав посади кільком учителям, бо поліція знайшла у них научні діла, розбираючі питання з української літератури й давнійше дозволені рядовою цензурою. Члени конгресу легко собі представлять стан літератури, писателів й читачів в Руси полуденній.

Дневний порядок конгресу припускає приймати резолюції й проєкти в цілі поліпшення теперішнього стану літератури й літератів ріжних країв. Ми не маємо претенсії предкладати резолюцію. Ми

хочемо тільки показати широкому світові туо страшну несправедливість, котрої ми жертвами в Росії, и ми певні, що конгрес не остане рівнодушним на наші упімненя й найде якийсь спосіб прийти нам на поміч.

В Женеві, 1. червня 1878

Михайло Драгоманов

ПРИМІТКИ:

1. Франко І. Зібрання творів. - К., 1984. - Т.41. - С.332.

2. Атанасов П. Видатний український демократ Михайло Драгоманов в Болгарії. - Септември. - 1959. - №6.

3. Драгоманов М.П. Вибране. - К., 1991. - С.237.

4. Вернадський В. Українське питання і російська громадськість. // Вітчизна. - 1988. - №6. - С.172.

5. Университетские известия. - 1864. - №1. - С. 17-18.

6.Маркс К., Енгельс Ф. Твори. - Т.18. - С.396.

7.Драгоманов М. Собрание политических сочинений.- Париж, 1906. - Т.2. - С.309.

8. Там само. - Т.1. - С.280.

9. Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. - К., 1991. - С.53.

10. Див.: Літературна Україна. - 1991. - 19 вересня.

11. Ленин В.И. Полное собрание сочинений- Т.7. - С.233.

12. Штрихи до наукового портрета...- С.116.

13. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. - К., 1970. - Т.2. - С.315-316.

14. Там само. - С.367.

15. Ленін В.І. Твори. - Т.16. - С.107.

16. Див.: Дмитриченко В.С. Соціалістична думка на Україні... - К., 1974.- С.25.

17. Іван Крип'якевич. Історія України. - Льв., 1992. - С.299.

18. Див. вище названу працю І.Крип'якевича. - С.301.

19. Довгич В.А. Українська ідея в політичній теорії М.Драгоманова. - К., 1991. - С.142.

20. Субтельний Орест. Україна: історія. - К.: Либідь, 1991. - С.254.

20. Одарченко Петро. Наукова діяльність Михайла Драгоманова. // Сучасність. - 1972. - № 7-8. - С.84.

21. Там само. - С.85.

22. Драгоманов М.П. Вибране. - К.: Либідь, 1991. - С.585.

23. Там само. - С.596.

24. Про М.Драгоманова-фольклориста докладно опублікував свою концепцію П.Одарченко у вище згаданій праці. Інтерес до фольклористичної діяльності М.Драгоманова викликаний у Р.Іванченко, яка ще 1967 р. у другому числі журналу "Дукля" (Пряшів) опублікувала статтю "Михайло Драгоманов і народна творчість"; дослідниця назвала праці вченого у цій ділянці, але ґрунтовного вивчення проблеми не подала, бо це не входило у коло її наукових зацікавлень. І тільки С.В.Мішанич детально розглядає цю проблему у своїй праці "Фольклористична спадщина М.Драгоманова у світлі актуальних завдань українського народознавства" // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. - К.: Наукова думка, 1991. - С.118-157.

25. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. - К.: Наукова думка, 1970.

Т.1 - 532с.

Т.2 - 596с.

26. Одарченко П. Наукова діяльність Михайла Драгоманова. - С.84.

27. Франко І. Суспільно-політичні погляди М.Драгоманова. // Літературно-науковий вістник. -

1906. - Кн.VIII. - С.231; Пчілка Олена. Спогади.// Україна. - 1926. - Ч.2-3; Дорошкевич О. Драгоманов в українській критиці. // Життя й революція. - 1926. - №2-3. - С.59; Грушевський М. Місія Драгоманова. // Україна. - 1926. - Кн.2-3.- С.13; Пачовський В. "Історичні пісні", видані М.Драгомановим. // Життя і знання.- 1935. - №6 (93). - С.165-166; Дорошенко Д. Михайло Драгоманів(1841-1895). // Життя і знання. - 1935. - №6. - С.161-163.

28. Дорошкевич О.К. Реалізм і народність української літератури XIX ст. - К.: Наукова думка, 1986. - С.170.

29. Сахалтуев А. Михайло Драгоманов і Лев Толстой. // Жовтень. - 1966. - № 10. - С.125.

30. Там само. - С.126.

31. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. - С.18.

32. Драгоманов М. Про українських козаків, татар та турків. -К.: Дніпро, 1991. - С.43.

33. Завдяки І.Франкові зазначена праця М.Драгоманова вийшла окремим виданням у Львівській "Просвіті": Драгоманов М. Про українських козаків, татар та турків. - Льв., 1913. - 56 с. Про вихід у світ цієї книги занотовано також у збірнику "Товариство "Просвіта" у Львові: покажчик видань. 1868 - 1939". - Льв., 1996. - С.206; тут на сторінках 207, 260, 396, 445 вміщено також інші відомості про М.Драгоманова, що засвідчує про зв'язок ученого з галицькими просвітянами.

34. Щоденник: Упорядкував Петко Атанасов. // Жовтень. - 1965. - №6. - С.135.

35. Там само. - С.135.

36. Овсяннико-Куликовский Д.Н. Литературно-критические работы в двух томах. - М.: Художественная литература, 1989. - Т.2- С.438.

37. Див.: Листи Драгоманова до О.М.Піпіна. // За сто літ. - К.,1928. - Кн.3. - С.76.

38. Вернштейн М.Д. Українська літературна критика 50-70-х років XIX ст.-К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1959.- С.195.

39. Драгоманов М.П. Австро-руські спомини. Частина перша. - Льв., 1889. -С.22.

40. Драгоманов М.П. Вибране. - С.5.

41. Там само. - С.18.

42. Там само. - С.19.

43. Там само. - С.288.

44. Там само. - С.484.

45. Там само. - С.486.

46. Там само. - С.487.

47. Погребенник Ф. Еміграція і література. // Слово і час. - 1991. - №10. - С.22.

48. Сучасність. - 1976. - №7-8. - С.79-102. Переклад з французької цієї праці вперше здійснив Михайло Павлик і надрукував у львівській "Правді" (1878, число 18-23). Того ж року І.Франко видав працю М.Драгоманова окремою брошурою в серії "Дрібна бібліотека".

49. Заславський Д., Романченко І. Михайло Драгоманов. - К.: Дніпро, 1964.- С.85.

50. Вернштейн М.Д. Українська літературна критика 50-70-х років XIX ст. - С.201-202.

51. Докладніше про історію оприлюднення праці М.Драгоманова читайте у статті Р.Сольчаника "Драгоманов на Паризькому літературному конгресі 1878". // Сучасність. - 1976. - Ч.7-8. - С.74-78.

52. Костюк Г.О. Панас Мирний.- Х.: Література і мистецтво, 1931.- С.24.

ЛІТЕРАТУРА

Архів Михайла Драгоманова. - Варшава, 1937. - 338 с.

Атанасов П. Михайло Драгоманов і Софійський університет. - Всесвіт. - 1962. - №12. - С.23-24.

Дорошкевич О.К. Реалізм і народність української літератури XIX ст. - К.: Наукова думка, 1986. - 480с.

Драгоманов М.П. Література українська, проскрибована рядом російським: Переклад з французької М.Павлика. // Сучасність. - 1976. - №7-8. - С.79-102.

Драгоманов М.П. Служба людей з теперішнього панства мужицьким громадам. // Життя і знання. - 1935. - №6. - С.163-164.

Драгоманов М.П. Щоденник. // Жовтень. - 1965. - №6. - С.129-135.

Драгоманов Михайло. Збірка політичних творів. / За редакцією Павла Вогацького. - Прага - Нью-Йорк, 1937.

Іванченко Раїса. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина XIX ст.). - К., 1971.

Іванченко Раїса. Михайло Драгоманов і народна творчість. // Дукля. - 1967. - №2.

Лукеренко В. Світогляд М.П. Драгоманова. - К., 1965.

Михайло Петрович Драгоманов. 1841-1895. Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів. / Зладив і видав М.Павлик. - Льв., 1895.

Огоновський О. Історія літератури руської (української). - Мюнхен, 1992. - С.266-290.

Овсяннико-Куликовский Д.Н. Литературно-критические работы. - М.: Художественная литература, 1989. - Т.2. - С.430-441.

Одарченко Петро. Наукова діяльність Михайла Драгоманова. // Сучасність. -1972. - N7-8.- С.84-99.

Пам'яті Михайла Драгоманова: Промова Михайла Павлика. - Чернівці, 1902.

Пчілка Олена. Спогади про Михайла Драгоманова. // Україна. - 1926. - Ч.2-3. - С.444-445.

Ріпецький Степан. Михайло Драгоманов в opinii визначних українських громадян. - Нью-Йорк - Дітройт, 1967. - 44с.

Романченко І.С. Михайло Драгоманов - критик та історик літератури. // Жовтень. - 1966. - N10. - С.118-124.

Романюк І. Драгоманов на галицькому ґрунті.// Життя і знання. - 1935. -N6. - С.167-168.

Садовський В. Розвиток економічної думки на Україні. // Життя і знання. -1928. - N4. - С.100-102.

Сарбей В.Г., Федченко П.М. Драгоманов Михайло Петрович. // УЛЕ. -К.,1990. - Т.2.- С.101-103.

Стешенко І. Драгоманов і його значення в історії розвитку українського народу.- К., 1905.

Стольчаник Роман. Драгоманов на Паризькому літературному конгресі 1878. // Сучасність. - 1976. - N7-8. - С.74-78.

Федченко Павло. "Апостольські" послання Михайла Драгоманова. // Слово і час.- 1998. - N7. - С.8-15.

Циганенко Ю. З літературних взаємин М.Драгоманова в 80-х р.р. XIX ст. //Літературний архів. - 1930. - Кн.III-VI. - С.272-276.

ББК 84 Укр. 7-4
М 36

Мацько Віталій Петрович

Михайло Драгоманов і медієвістика

Наукове видання

Підписано до друку 25.IX.1999р. Формат 60х84/16
Папір офсетний. Обл. вид. арк. 5. Тираж 1000. Ціна договірна. Зам 1159.

Віддруковано з готових фотоформ у Хмельницькому ЦНТЕІ, мХмельницький
вул. Свободи, 36.

A 26585